

1999. 4. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423–130/27, 28

Tördelés és sokszorosítás: Osiris Kft.

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

Varga Károly – Buda Béla – Hankiss Elemér: GONDOLATOK A VALLÁSOSSÁG MAGYARORSZÁGI HELYZETÉRŐL, AVAGY KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS STRATÉGIKUS KÖZEGBEN	3
--	---

MÉDIA

Gálik Mihály: MÉDIATÖRVÉNY, JOGÁLLAM, POLITIKAI KULTÚRA	23
Urbán Ágnes: AZ INTERAKTÍV TELEVÍZIÓZÁS	33

MŰHELY

Balázs Géza: GESZTUSVICCEK MAGYARORSZÁGON	43
Fehér Katalin: METAFORÁK A VIRTUÁLIS VALÓSÁG JELLEMZÉSÉRE A MAGYAR SAJTÓBAN	49
Jenei Ágnes: A TÉVÉHÍRADÓK SZERVEZETSZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATA	63

KITEKINTÉS

NYELV, GONDOLKODÁS ÉS KOMMUNIKÁCIÓ AZ ISKOLA FELŐL (Pléh Csaba és Somlai Péter beszélgetése Esti Judittal. Elhangzott a Kossuth Rádió Mérleg című műsorában, 1998-ban.)	73
---	----

A JEL-KÉP-nek ez a száma a Soros Alapítvány és az OTKA
(témaszám: T 025096) támogatásával jelent meg.

Varga Károly – Buda Béla – Hankiss Elemér

GONDOLATOK A VALLÁSOSSÁG MAGYARORSZÁGI HELYZETÉRŐL, AVAGY KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS STRATÉGIKUS KÖZEGBEN

VARGA KÁROLY VITAINDÍTÓJA
VILÁGNÉZETI MEGOSZTOTSÁG

A jelen tanulmánytriád alapját egy kimetszés adja egy megjelenés előtt álló vitakötetből.¹ Elméleti pozícióját (habermasi szemléletét) tekintve a kötet vitaindító közleménye egyenes folytatása egy korábbi visszaemlékező tanulmányomnak, amely a Jel-Kép 1998/3. számában jelent meg.² Ez utóbbi írásban a harmincéves kommunikációkutatói gyakorlatomban végbement „hangulatváltozásra” ráeszmélve vizsgáltam meg, hogyan váltott át a hatvanas–hetvenes évek fordulóján még a habermasi „*kommunikatív cselekvés*” terminusaiban leírható modernizáció napjaink globalizációjának „*stratégikus*” modelljébe³ (vagyis hogyan alakult át a fejlődő országokat egy emberöltővel ezelőtt még partnerként kezelő szándék mára a gyengébbek behálózását és újfajta kizsákmányolását megvalósító rendszerbe⁴). Esetemben ez a kommunikációs vállalkozás évtizedes kutatási program része.⁵ E kutatás elindítója az a felismerés volt, hogy a konfliktusmenedzsment a kelet-közép-európai régióban kitüntetett értelemben kulcsa a szervezeti, országos és nemzetközi szinten jelentkező különféle problémáknak. A *nemzetközi kapcsolatokban* Magyarország – súlyos történelmi tapasztalatok türelmes elszenvedőjeként (a közép-európai kisállamok nyomorúságát helyesen értelmező Bibó István szellemében) – a térség jelen korszakának legfelvilágosultabb és legtoleránsabb országa, leginkább konstruktív tényezője. Kiforrott konfliktusmenedzselő politikája révén a stabilitás szigete. Az *országban belül* azonban nem ennyire megoldott a konfliktusmenedzselés hatékonysága. Sőt, a békés rendszerváltás itt jelentős negatív töltetű paradox hatásokat értelt. Különösen az értékrendszeri eredetű konfliktusok megjelenése (a világnézeti megosztottság bénító zavara a közös nemzeti célok elérésének útjában) igényli a releváns törvényszerűségek alapkutatási tisztázását, illetve az ezek alapján javallt feladatok akciókutatási kipróbálását. A rossz hatásfokú konfliktuskezelés mind vállalati, illetve helyi önkormányzati mikroszinten, mind politikai makroszinten ma még nagymértékben akad-

lyozza a tervezési, működési, ellenőrzési és hasznosítási hatékonyság kibontakozását. A projekt célja ennek megfelelően egy szervezeti, gazdasági, társadalmi és politikai hatékonyságot javító-fejlesztő konfliktusmenedzsment elméleti modelljének kidolgozása és empirikus (felvételi és kísérleti) adatokkal való igazolása – különös tekintettel az értékrendszervilágnézeti eredetű konfliktustípusra –, valamint a modell akciókutatásban való alkalmazása.⁶

Az említett kötethez készült vitaindító tanulmányomban a politikai ellehetetlenítés fagynak újbóli – talán már végleges – felengedése után immár a tavaszi rendteremtés parancsával éreztem tisztázandónak: vajon nem lehetséges-e, hogy az értékonzervatív tábor sikerei eddigi késlekedésének (legalább egyik) magyarázata az, hogy értékorientációjának magvában lappang valamilyen éretlenség, fogyatékoság, fejlődési visszamaradottság, netán az ihletett szent forrásai tartalmának vagy felhasználási lehetőségének félreértése, és ezért nem jön onnan a várva várt plusz erő – a „bízatok, én legyőztem a világot!” diadalmas mentalitása –, ami korábbi hőseit, például Prohászka Ottokárt vagy Ravasz Lászlót, átütő erejűvé motiválta? Empirikus válasz gyanánt pedig azokat az országosan reprezentatív GALLUP-adatokat idézi, melyek a hazai vallásosság szindrómájának meglehetősen inadaptív, mert egyfelől öregesen kioktató, fölényes, másfelől energiátlanul gettósodó, félénk jellegét tükrözik. Ezeknek az adatoknak a tükrében a mai magyar *modális* vallásos személy a kiháló korosztályhoz és az alacsony iskolázottságú réteghez tartozik, amely például a politikai aktivitásban is szűkkeblűen maszkulin elveket vall.⁷

A tanulmány összegzően megállapítja, hogy a szemlézett kutatási eredményekből egyik irányban arra kapunk vitathatatlan evidenciát, hogy a túlvilághit igencsak megcsappant a mai emberiségben, hiszen az üdvösségérték még a túlnyomóan fundamentalista vallásos csoportok által alapított és illetően hagyományaihoz szívósan ragaszkodó Amerikai Egyesült Államokban is a ranglistának csak a közepéig tud felkapaszkodni, másutt pedig – mint nálunk is – leszakadóan az utolsó helyet tartja; másfelől viszont valós, élő dinamikát is észlelhetünk ebben a kérdéskörben, csak hogy ezzel meg az a baj, hogy ez sem a történelmi egyházak malmára látszik hajtani a vizet. Álfrivol-keserű fogalmazással: nem a keresztény-keresztény intézmények és közösség, hanem a korszerűbben szervezett e világi erők – a *Mammon* – üzletét gyarapítja. Ahogy a német katolikus teológus Peter Neuner észrevételezi: „A modernitás válsága nem jelenti a vallásosság válságát, annál inkább az egyházakét.”

A dolgozat hangsúlyt ad Karl Rahner nagy felismerésének is, hogy tudnillik „a jövőben az egyháznak a súlypontot arra kell helyeznie, hogy offenzív magatartással új keresztényeket szerezzen egy nem keresztény környezetből, és nem arra, hogy hagyományos állományát defenzív módon védelmezze”, ami ellene szól annak, hogy az „új lelki piacok” felderítésére és meghódítására induló keresztény hitelesítő maguknak állítsanak akadályokat e helyesnek ítélt stratégia megvalósításában. Az eddiginél bátrabban kell tehát feltenni a kérdést, mit is kezdjünk a szent forrásainkban szereplő, valamikor kétségkívül funkcionális „pokoli tűz és fogcsikorgatás” képzeteivel, ha nem akarunk erkölcsi és humanitárius hátrányba kerülni a szekularizált többség felnőttbb attitűdjével és kiegyensúlyozottabb jogszemléletével szemben, minthogy a mai embernek a vallási kínálatból már módjában áll válogatni – a Berger-féle híres „heretikus elv” értelmében, vagyis mivel a vallás már egyre inkább szabad választás, nem pedig beleszületés dolga. A „*Zivilisierung Gottes*” folyamatába így beletartozik az is, hogy követni kell a mai fejlettebb jogérzéklet, mely már a világi szférában is másként vélekedik a büntethetőségről és felelősségről, mint a korábbi, bosszú-logika alapján álló korok. Itt lényeges fejleményként azt a német kutatási eredményt idézi, mi-

szerint az üdvözülés intézményei („*Heils- oder Gnadenanstalt*”) hagyományosan ugyan az egyházak – különösen a katolikus – kizárólagos kontrollja alatt voltak, ami „az üdv-igazságok és üdv-javak klerikális monopolizáltságán nyugodott, azonban itt fokozatosan egyfajta demokratizálódás vagy más vetületben piaci egyenlősődés ment végbe. Ennek nyomán pedig újfajta plauzibilitás-struktúrák születtek és váltak uralkodókká, amikkel az egyházaknak – befolyásuk valamilyen mértékű megőrzése érdekében – számolniuk kell” (Ebertz).

E kommunikációs problémához természetesen szükséges annak tisztázása, hogy mennyiben lehet a keresztény dogmatikán belül a dogmafejlődés és egyáltalán a történelmi átalakulás kritikai szempontjait érvényesíteni. Ez éppúgy releváns visszatekintve az első század(ok) paradigmakialakulása (és továbbalakulásai), mint a jelen ezredforduló esedékes paradigmaváltása tekintetében.

Az egyháznak a társadalmi elfogadottság tekintetében valamennyire már rugalmasabbá tett (például a barokkos és neobarokkos pokol-rémisztés érzékletes külsőségeiről már lemondó), de továbbra is inkább hagyományvezérelt álláspontját a Hittani Kongregáció „*Libertatis conscientia*” című 1986. évi nyilatkozata érvelő módon alapozza meg. Érvelésének egy szempontja szociológiailag is visszaigazolható, amennyiben valami tényleg „nem stimmel” a totálisan individualista antropológia körül (vagyis abban a felfogásban, hogy az egyházi tanok elfogadásában vagy elvetésében is egyértelműen és megszorítás nélkül „csakis a vevő az úr”). Szociológiailag ugyanis itt azt tarthatjuk feltétlenül naivnak, hogy ez a szabadnak érzett választás tényleg előfeltétel nélküli, hiszen közismert ennek a média és a mögötte álló gazdasági és politikai-ideológiai erők általi könnyű manipulálhatósága.

Ámde az egyházi álláspont stratégiaiilag ezzel együtt sem tűnik egészen átgondoltnak. Mintha még mindig túl sok felhalmozott gátlás hiúsítaná meg a hagyomány egyes elemeinek a józan ész számára már megérett újraértelmezését. Itt ugyanis nemcsak az eleve könnyen manipulálható átlagember spontánnak ható, de részben háttérből kormányzott vonzódásairól és választásairól van szó, hanem a reflektáló, tudatos rétegek felelős döntéseiről is, amikkel szemben nemritkán a hagyományok őrzői és gyakorlóí képviselik az alacsonyabb tudatosságú, tehát kevésbé szabad és autonóm szintet. A tanulmány emlékeztet arra, hogy miután tele vagyunk olyan kettősséggel, polarizációval, amelyeknek *nyílt megvitatása* rögtön izgalmassá tehetné szellemi életünket, fiatalos és intelligens áramlatokat indíthatna el, erősíthetne fel és tartósíthatna (de amiknek szemérmes „elfüggönyzése” és szépen hangzó, de belegondolásra bosszantó általánosságokba szelídítése konzerválja az unalmat és az érdektelenséget, illetve az unatkozók öreges torzsalkodását), ezért célszerű volna érdemi vitákat nyitni a különböző nyelvjátékokban történő megnyilatkozások szembesítésével, és reflektálni e viták eredményeire és tapasztalataira. (Ugyanis alig titkolható kontraszt feszül a hazai vallásos, hitbuzgalmi megnyilatkozások – prédikációk, egyházi énekek, a nyomtatott és elektronikus médiumokban közreadott jámbor elmélkedések és egyéb hívői megszólalások – és a világi, de a „keresztény értékrendszer” alapul vevő akadémiai és/vagy politikai kijelentések szellemi irányultsága között. Míg az utóbbiak többnyire józan realista természetességgel, a mai plauzibilitás-struktúrákhoz igazodva, egyértelműen a Teilhard-féle „*optimista parúzia*” modelljében, magas, intellektuális formánívón ígérnek egyre humánusabb és fejlettebb jövőt az embereknek – biztosított közrendet, a tisztességes munka nyomán boldogulást, általános szolid vagyonosodást, megérdemelt öntudatot és méltóságot –, az előbbieket a Teilhard által „*a bűn teológiájának*” nevezett hagyományos keresztény alapérzületben vasárnapról vasárnapra énekelnek arról, hogy „ránk bűnösökre minden verés ránk fér”,

és vallják meg újra és újra „vétküket, vétküket, igen nagy vétküket” az összes angyalok és szentek és a templomban jelen levő, többnyire nyugdíjas átlagéletkorú testvérek színe előtt.)

Ugyanakkor több jel mutat arra, hogy a tisztázáshoz nincs elég bátorság és felkészültség az értékkonzervatív táborban. (Egyébként ez az a feltételezésünk, amelyet a dolgozatunkat megismerő Várszegi Asztrik pannonhalmi bencés főapát megerősítően visszaigazolt nekünk.)

Vitaindító tanulmányunkat azzal a Mircea Eliadéra visszamenő gondolattal zártuk, hogy a vallásosság – melynek erejéről empíriánk nem sok jót mondott, sőt egyes tekintetben (pokolhit) már általános eltűnését, másokban (az élet értelmének Istenbe, az emberi erkölcsnek és jognak az isteni törvényekbe horgonyzása) folyamatos zsugorodását regisztrálta – nem szakadt ki az emberi lélekből, hanem visszahúzódott annak legmélyére. „Különös guébók szülhetnek pillét. Mit tudod?” – idéztük Babits Mihályt.

BUDA BÉLA HOZZÁSZÓLÁSA

„A MEGÚJULÁSI POTENCIÁL VÉSZES MEGGYENGÜLÉSE”

Varga Károly nagyszabású művéhez kritikus – opponensi – vélemény megírására kértek fel, de nem tudom ezt méltatás nélkül tenni. Igen érdekes a tanulmány, második alapos olvasás után is úgy teszem le, hogy ezt még olvasni kell, ennek egyes részein tűnődni érdemes, egyes érdekes pontokon nem ártana utánaolvasni, például a szerző idézeteinek kínálatából. Közvélemény-kutatói vizsgálati eredményei társadalomelméleti, vallástörténeti kontextusban igen érdekes értelmezési távlatokat kapnak.

De mindjárt itt kínálkozik bizonyos bírálati lehetőség is. Az egész gondolatmenet hihetetlenül bonyolult, szerteágazó, olyan utalásokkal teli, melyeket talán még a részkérdésekben járatosak sem mindig értenek. A pszichoterápiás gondolkodásban is, a narratív elemzésben is létezik olyan általános tétel, hogy egy-egy jelenség bonyolultsága vagy ellentmondassága tükröződik abban a módban – stílusban, szövegszerkezetben, szóhasználatban stb. –, ahogyan beszélnek róla. A tanulmány a vallás csökkenő lelki befolyására azt az alapmagyarázatot kelti bennem, hogy *a mai ember számára a vallás mind kevésbé alkalmas arra, hogy az élet alapvető dolgainak diszkurzív mátrixa legyen*. Néhány száz évvel ezelőtt ez még nem így volt, hiszen akkor a mindennapi életet áthatotta a vallásos rítus, a vallásból vette meteforáit a művészet és a köznyelv egyaránt. Az újkor, a racionalizmus kora, az ipari forradalom, a Max Weber által leírt individuáció, a tömegkultúra és a tömegkommunikáció kora, a konzumtársadalom stb. azonban ezt alapvetően megváltoztatta. E változásokat a vallás nem tudta követni. A maga korában és a több mint másfél évezreden át hatékony intézmény és munkaszervezet megmerevedett, bürokratizálódott, utóvédharcot folytat a racionalizmus és a valláskritika képviselőivel, belülről eszmélkedik a változás körülményein (ezt a tanulmány nagyon jól illusztrálja), de nem tud közeledni azokhoz a diszkurzív sémákhoz, amelyekben napjaink életvilágai működnek.

A tanulmány olyan, mint a Villa d'Este szökőkúttömege a szomszédhozó számára, aki nem tudja, hogy poharát hová merítse, mely csobogóhoz férhet hozzá, hogy akár a markából igyon. A nagy apparátusú mű gondolatai – és itt az említett diszkurzív izomorfia – nem kapcsolódnak a mai mindennapi relevanciákhoz a vallással kapcsolatos gondolkodás és párbeszéd terén (igaz, tudományos írásról van szó, és így nem is ez a feledata).

A közvélemény-kutatási, illetve faktorelemzési adatok az egyén attitűdszerkezetében, értékítéleteiben lévő elemekkel foglalkoznak, és ez egyénlélektani síkra is viszi a szemléletet. A diszkurzív szempont éppen azért érdekes, mert e szerkezetek a kommunikációban élednek fel, játszanak szerepet, alakulnak és változnak. A mindennapi életből tűnik és tűnik el a vallásos mátrix, gyülekezeti élet nincs, a rítusok halványulnak, a metaforák dekontextualizálódnak. A folyamathoz sok tényező járul: például a halál tabuvá válása és elrejtése, mint ezt sok új kutatás bizonyítja, és így a halálfélelem, a túlvilági élet és kivált az erkölcsi normákkal való viszonyunk túlvilági megmérése ezáltal a késő öregkorig, az első komoly betegségig vagy a „*midlife crisis*”-ig elfojtható, annullálható.

A szerző a vallásos lelkület új, nem konvencionális formáira utal, de itt mintha csak a spiritualizmus, az új animizmus jutna az eszébe, és nem gondolna a fundamentalizmus néha igen heveny megjelenéseire, illetve a szektákra, pedig ezek mutatják, hogy a *társaslélektani erők* szerepe milyen nagy. Korunkban alig van példa Szent Ágoston-i belső fordulatra, ha valaki megtér, az eleven kisközösségekben történik, és ez az elevenség tűnik el a hagyományos egyházakból (és ahol megvan, ott az egyház valamennyire ma is él és hat).

Megvan tehát a vallásosság valamilyen lelki és szociálpszichológiai alapja, de ehhez a ránk maradt nagy intézményes struktúrák és formák egyre kevésbé tudnak kapcsolódni. A földi lét önmegvalósítása vált parancssá, és ehhez kitűnő társaslélektani „tréningfolyamatok” léteznek – a legtökéletesebbek az úgynevezett szocialista társadalmakban jöttek létre, amelyekben a pusztá túlélés igénye is a konzumvilágra irányította a figyelmet, de ez még a nyugati országok reklámképeinek görbe tükrében is történt. Mindez párhuzamosan zajlott a modernizációval, az urbanizációval, a nagyarányú migrációval.

Alig hiszem, hogy a kommunista vallásellenesség komoly szerepet játszott volna a vallás térvesztésében. Erre mutat, hogy hasonló térvesztés zajlik a nyugati országokban is, ahol az egyház hatalmát és munkáját nem korlátozza semmi. Csak gondoljunk a mediterrán országok dramatikus születésszám-csökkenésére és más, rapid szekularizációs jeleire. Az meg szinte kivetítéses, bűnbakkereséses gondolatnak tűnik, hogy a politikai rendszerváltás után a sajtónak komoly befolyása lett volna a vallás ellen, hacsak abban az értelemben nem, hogy tántorgó vagy eső emberen egy ujjal is lehet valamennyit lökni.

Éppen ezért nem tudom osztani a tanulmány alapparadigmáját sem. Nem lett újra szabad a jövő! Egy rabságtól, köteléktől úgy-ahogy megszabadultunk, de amikor e sorokat írom, minden idők legnagyobb válsága zajlik az orosz pénzügyi világban, a híradó éppen cáfolja, hogy nem igaz, nem mozgósították Moszkva körül a hadsereget, Lebegy tábornok pedig népfelkeléstől fél. Amint a Biblia írja: még ma éjjel elkéri a lelkedet..., ugyanígy, ez a kis szabadság is pillanatok alatt semmivé válhat, ha a nagy keleti vulkán ismét kitör (és ez valós fenyegetés volt 1991-ben is, 1993-ban is).

De nem vált szabaddá a jövőnk semmilyen más lényeges vetületben, nem szabadultunk meg a konzumvilágtól, erkölcsi válságainktól, és nem szabadult fel a történelmi egyházak világa sem, minden ugyanúgy zajlik, ugyanazt mondják és csinálják, többnyire ugyanazok, akik még Kádárral paroláztak, és asszisztáltak a vallásszabadság különböző kirakati demonstrációihoz, vagy írták jelentéseiket a titkosszolgálatoknak.

Így azután nem tudjuk, kinek a sorsa mit érlel, ismét olyan a kép a tanulmányban, amely árulkodó a diszkurzív zavar szempontjából. Inkább úgy néz ki, hogy a politika a demokráciát súlyosan korlátozó kóros formáival sokat árthat az egyháznak, vallásnak és lelki vallásosságnak, de a kötöttségek felszabadulása, a demokratizálódás önmagában nem

gyógyír, hiszen évszázados szekularizációs folyamatok hatnak, gyűrűznek a lelkekig és a lelkeket körülvevő kommunikációs hálózatokig.

De hát mindezt ma szinte koncipiálni sem vagyunk képesek, nemhogy empirikus adatokkal argumentálni. Varga Károly hatalmas követ dobott a probléma állóvizébe, megkísérelt egyfajta szintézist és értelmezést, és ez igen nagy érdem. Ez talán vitát indít, és segít a tisztázásban.

VARGA KÁROLY VÁLASZA BUDA BÉLA MEGJEGYZÉSEIRE

Buda Béla tudományos éthosza szelíd szilárdsággal tart meg bennünket abban a Max Weber-i értékmentességben, ami már önmagában a legszorosabb értékelköteleződés: a tudományos objektivitása, a „szeretem Szókratészt, de az igazságot még jobban” értékének választása és az ebben való kitartás. Metakritikus észrevételeire egyszerűen nem lehet „elkenéssel”, elfojtással, a problémaérzet legcsekélyebb repressziójával sem válaszolni. Reflexiói a Represszor–Szenzitizor (R–S) mérlegnek az utóbbi serpenyőjét terhelik meg akkora súllyal, hogy a szövegekben előrehaladó olvasó ezek után már aligha menekülhet idillikusabb tájakra, például olyan szélárnyékos lankákra, ahol valamiféle biztonságérzetet nyerhetne az olyasfajta beállítasokból, hogy „a vallásosságszindróma kifejezést (csupán) a marxista vallásszociológusok vezették be, akik számára a vallás valóban beteges tünet”,⁸ de ettől még nem kell mindjárt pánikba esni, mert hiszen hol van már a marxizmus?! Buda Béla olyan radikális mélységben ragadja meg magát a vitaindító tanulmány léte és irányultsága által jelzett problémát,⁹ hogy a tudományos színvonalukra valamit is adó tanult kollégák nem térhetnek ki az elől, hogy igényes intellektualitásban „felvegyék a kesztyűt”.¹⁰

A szakmájából megszólaló pszichiáter-pszichológus ötletes *ad hominem* érveléssel indít, aminek relevanciája ellenkoncepciójának egészében kitart. A vitaindító tanulmány – úgymond – „hihetetlenül bonyolult, szerteágazó, utalásokkal teli” gondolatmenetéből (a pszichoterápiás gondolkodás bevált konvencióit követve, a „diszkurzív izomorfia” elvén) magának a tárgyalt jelenségnek életidegen bonyolultságára következtet. Tehát arra, hogy a védelmezni-javíthatni próbált vallásosságszindróma immár oly reménytelenül elszakadt a mai ember relevancia-struktúráitól, oly kilátástalan „utóvédharcot” folytat, hogy a vele küszködő elme (psziché) képtelen valamiféle használható, kommunikálható tiszta képletet teremteni benne. Sőt, képtelen olyan életszerű példákat is hozni, amik valóban szervesülnek a mai emberek mindennapjaiba, vagy akár csak kapcsolódhatnak is hozzá. „A vallásos mátrix... rítusok, metaforák *dekontextualizálódnak*” – foglalja össze a diagnózist és a súlyos prognózist.

Az, *amire* Buda következtet, közkeletű tétele a modern vallásszociológia fő áramának, sőt *mutatis mutandis* a reformteológiának is (Bergertől a Mérleg szemlézéseiben hozzánk is eljutó számtalan nyugat-európai önkritikus teológiai írásig), az viszont, *amiből* ezt kiolvassa – pontosabban, hogy *ezt* olvassa ki a témát így felvető és elaboráló dolgozatból –, vagyis az a „kvázi-pszichoterápiás” tényállítás, hogy itt a világos, egyszerű beszéd helyett komplikált „*kertelés*”¹¹ tanúi lehetünk, mely megfelfejthető szimptomája *egy nem túl kedvező prognózisú pszichokulturális helyzetnek*, üdítően kreatív és újszerű. A figyelemnek épp erre az összefüggésre irányítása pedig mintha csak ugyanarról lenne külső (és ezért környötele-

nebb) diagnózis, ami már a pannonhalmi főapát megfogalmazásában is tematizálódott, és pedig *félénkséggént, gátoltsággént*, illetve a pontosan érzékelt komplexus *kimondásától való visszariadásként*.

Ez pedig azt jelenti, hogy már ettől a ponttól elkönnyelhető a vita egyik „hozzáadott értéke”: az, hogy Buda Béla és Várszegi Asztrik egyazon ponton szembesült a vitacikk írójának egy mindkét irányból beazonosított releváns tünetével. Ezt persze más-más értelmezési keretben értékelik, de közös platform, hogy egyöntetűen fölfigyeltek rá. És segítséget kínálnak. Ha ugyanis egyfelől Buda Béla felkészült terapeutaként, illetve emberi erőforrás-fejlesztő trénerként¹² úgy siet segítségére a jelen tanulmány írójának, hogy a nála észlelt „*ser-tepertelés*” helyett kimondja a szorongást okozó igazat – mármint azt, amit ő a saját világ- és helyzetképéből kiindulva a vallási megújulás lehetetlenségéről gondol és előad (!) –, akkor viszont másfelől Várszegi Asztrik abban nyújt támogatást a bonyolult problematikával viaskodónak, hogy elismeri: helyesen tapint rá az értékonzervatív világnézet tisztázatlan pontjaira (ennek kapcsán maga bevallja, hogy „*be nem vallott félelem munkál az egyházi élet különböző síkjain*”), és e tisztázatlan pontok tekintetében további – *bátrabb* – szókimondásra biztatja a szerzőt. Ugyanakkor továbbra is óvatosságra int, amikor arra emlékeztet, hogy „a szociológiai felmérések következtetéseit nem tekint(het)jük abszolút érvényűeknek”¹³, és így a maga részéről bizonyos kiegyensúlyozó szerepet is vállal a vitakötet többször emlegetett *R–S-mérlegében*. De tartalmi vonatkozásban is eleve világos ellenpólusát képezi Buda Béla megaléptékű helyzetfelmérésének, amikor rövid bevezető tanulmányában – egyébként a szociológus-teológus Morel Gyula álláspontjával összhangban – végül is oda konkludál, hogy „a szekularizáció és pluralizmus könyörtelensége nem a mélybe rejtett vallásos igényt fogja felszámolni, hanem csak azt a vallásosságot (a keresztényt is), amely nem tudatosan elfogadott és megélt hagyományból, illetve nem élő hitből fakad”.¹⁴

A Buda-kritikát indító R–S-téma folytatódik (talán már opponensem számára sem egészen tudatosan). Pszichológiai-hermeneutikai szituálásom után ugyanis Buda arról az oldalról közelíti meg a tanulmányom talán legfőbb vonulatát képező túlvilághit (illetve ennek drasztikus megfoghatósága) témáját, hogy emlékeztet arra az új kutatástömegre, amely „a halál tabuvá válásával, elrejtésével” foglalkozik. Tehát *neki meg*, úgy tűnik, „*mindenről az elfojtás jut eszébe*”.¹⁵

Elfojtást diagnosztizál abban is (a jungi *Verdrängung* értelmében, ami a tudatos *Verdrückung*gal szemben teljességgel tudattalan folyamat), amikor a vallásos lelkület új formáinak említésekor csak a spiritualizmus, az új animizmus jutott eszembe, és elfeledkeztem „a fundamentalizmus néha igen heveny megjelenéseiről”, pedig „korunkban alig van példa a Szent Ágoston-i belső fordulatra, ha valaki megtér, az eleven kisközösségekben történik, és ez az elevenség tűnik el a hagyományos egyházakból...” – segít tudatosítani ezt is opponensem.

Bírálóm ezután következő gondolatmenetében teljességgel osztja az általam idézett bajor katolikus reformteológus, P. Neuner nézetét, aki szerint a modernitás válsága nem annyira a vallásosságé, mint inkább az egyházaké. És itt jut el pesszimista mondanivalója legsűrűbb rétegéhez, amely talán egész koncepcióját keserűséggel itatja át: „(erkölcsi válságainktól) nem szabadult fel a történelmi egyházak világa sem, minden ugyanúgy zajlik, ugyanazt mondják és csinálják, többnyire ugyanazok, akik még Kádárral paroláztak, és asszisztáltak a vallásszabadság különböző kirakati demonstrációihoz, vagy írták jelentéseiket a titkoszolgálatoknak.”

Nos, bár a katolikusoknál is hallottunk a bázismozgalmakat az Egyházügyi Hivatalnál

(tehát az ÁVO-nál) följelentő püspökökről, ez a góc, úgy látszik, mégis a protestánsoknál az erősebben sajtó, hiszen a másik protestáns intellektuel, Tőkéczi László is ezt fájlatja.¹⁶ (A téma fontosságát természetesen nem tagadjuk, ugyanakkor legyen szabad összegzésül megjegyezni, hogy a vitáit szerzője nem szükségképpen represszióból, elfojtásból szelektált az említhető problémák között. Lehet, hogy más gondoknak azért szentelt érdemibb figyelmet, mert vagy a rendelkezésére álló empiria, vagy koncepciójának szerves egésze épp azokra fókuszoltatott. Bélától mindenestre újból tanultam: „diszkurzív zavaraim” tudatosítása ott is heurisztikus eszköz lehet, ahol kutatási ötleteim már elfogytak.)

Ugyanakkor – ha akar – e vitából ő is meríthet némi tanulságot. Ugyanis a kollegiális kölcsönösség vagy a bergeri „*relativizálni a relativizálókat*” jegyében talán én is elvárhatom tőle, hogy tudatosítsa: világnézeti különbségek viszonylatában nem problémátlan, hogy kizárólag a pszichológusnál legyen a *metakontroll*, aki ezzel egyirányúan meg tudja ítélni például a „lelki ember” álláspontjának előfeltevéseit. Lehet, hogy más szempontból meg vele szemben mások foglalják el a Bateson-féle metaszintet.¹⁷

Ha viszont ezen a közbülső demarkációs vonalon állunk meg – és itt nyújtunk kezét egymásnak –, akkor a vita a vallásosság megújulási reményei és e remények „magasabb rálátásból” való szétfoszlatása között továbbra is nyílt maradt.

Pár évvel ezelőtt Buda Béla lekötölte *Szenvedélybetegségek* című presztízs-folyóiratában vizsgálódásomat az „önösség”-konstruktum validitásáról. Ebben én kissé behatódobban foglalkoztam a kultúrszociológus Daniel Bell „*Great Instauration of Religion*” című koncepciójával a kapitalizmus ellentmondásairól szóló művéből.¹⁸ Érdemes itt felidézni – már csak egy reálisan megközelíthető egyensúly kedvéért is – ennek a koncepciónak néhány elemét. Úgy tűnhet ebből, hogy az optimista Bell vitatkozik a pesszimista Budával, amikor Max Weber nyomán valós lehetőséggé teszi, hogy „a történelem kritikus helyzeteiben a valóság legyen a legforradalmibb erő, a krízisben új válaszokat kereső embereknek legelőremutatóbb feleletet nyújtó, éspedig azért, mivel a lét legmélyebb szintjén keresi a dolgok értelmét”. A kereszténység mint prófétai vallás esetében Bell ezt a megújulást (egyébként a protestáns teológus és befolyásos szociológus Bergerrel összhangban) a karizmatikus vezető, a „*hiteles próféta*” (Bergernél: új Luther) feltűnésétől várja. Ebből a maguk számára a katolikusok is egyetértéssel meríthetnek annyit, hogy a prófétának idevágóan két hagyományos funkciója szükséges: éppúgy meg kell törnie a rituális konzervativizmus sterilitását, mint a felelőtlen mágusok népszédítő befolyását.¹⁹

Max Weber mutatja ki, hogy a prófétai vallásnak energikus („küzdő”) nemességgel vagy polgársággal való találkozása adhat jó eséllyel alkalmat a vallási megújulásra. Ez azonban nem lehet a bűntudat és bűnbánat legyengítő vallási érzése, hanem olyasféle gyarapodás és távlatoké, tervszerű kemény munkáé és elvárt és bejött szép sikereké, amilyent a rendszerváltás harmadik parlamenti ciklusában célzott meg a fiatal értékonzervatív és értékteremtő polgári elit. Buda Béla (és Tőkéczi László) panaszai a Kádár előtt hajbókoló egyháziak átmentődéséről szintén fokozatosan orvoslást nyerhetnek, és így talán a borúlátás-derűlátás mérlege is javulni lehet a vallásosság túlélési esélyeiről.

HANKISS ELEMÉR HOZZÁSZÓLÁSA „ELMÉLYÜLT MUNKA FOLYIK A KERESZTÉNY DRÁMA ÚJRAÉRTELMEZÉSE TERÉN”

Heroikus feladatra vállalkozott Varga Károly. Az emberi lét végső nagy kérdéseire adandó válaszokat kéri számon Egyházától, a kereszténydemokráciától és az „értékkonzervatív értelmiségtől”.

Tanulmányának első felében nemzetközi vizsgálatokra hivatkozva bemutatja a „vallásosság” különböző megjelenési formáinak térvészését, és különösen aggasztónak tartja, hogy a fiatal nemzedékekben a vallásosság szerepének csökkenése még feltűnőbb. Mi az oka ennek a vallás- és hitvesztésnek? – kérdi. És ami még fontosabb: mit kellene tenni annak érdekében, hogy lelassuljon, illetve megforduljon ez a folyamat, különösen a fiatalok körében?

Meggyőződése, hogy a probléma a felszínen nem oldható meg. Ha az egyház és általában a vallásos hit s világértelmezés nem ad új, izgalmas, hiteles válaszokat az emberi lét és történelem nagy kérdéseire, akkor nem sok esély van a dolgok jobbra fordulására. Szembe kell nézni a legnehezebb kérdésekkel is, meg kell vizsgálni „a vezérlő normákat” és a normákat „megalapozó értékeket”, illetve „kognitív előfeltevéseket”.

Gyökeres megújulásra van szükség, írja. Új „clunyi reformra”. De vajon van-e erre lehetőség? Oldalakon át vitatkozik másokkal s önmagával, lázasan keresi a megoldásokat, kétségek és reménységek között hanykolódik.

Kétségei s kérdései mindannyiunkhoz szólnak. Mert az emberi lét alapvető kérdéseire mindannyiunknak keresnünk kell a választ. Honnan van s mi végre van a világ? Milyen erők, szándékok mozgatják? Mi, emberek, honnan jövünk, és hova megyünk? Mi a célja, értelme az életünknek? Hogyan s miért került be a gonosz, vagyis a szenvedés és a halál a világba? Hogyan kell s lehet szembenéznünk az elmúlással? Minden civilizáció, minden valóság, minden gondolkodó ember megpróbált válaszolni ezekre a kérdésekre.

Válaszokat keresve Varga Károly egyszerre van könnyű és nehéz helyzetben. Könnyű a dolga, mert a katolikus egyház kétezer éves gondolati hagyományaira támaszkodhat, nagy gondolkodók hosszú sorától kaphat útbaigazítást. És nehéz a dolga, mert az elmúlt ötven, száz, kétszáz évben a világ s a világról alkotott képünk gyökeresen megváltozott, és – ha jól értem Varga Károly fejtegetését – a keresztény gondolkodás, illetve még inkább az egyházi gyakorlat nem tartott lépést ezekkel a változásokkal. Nem tudta a mai emberek közül sokak számára igazán vonzóvá, hitelessé tenni a Biblia örömmüzenetét, nem vagy csak részben tudta a mai világban újraértelmezni a keresztény hitvilág szimbólumrendszerét.

A szekularizáció tényével és veszélyével a 16. század óta küzdenie kellett az egyháznak. A 20. században, s különösen a század második felében egy újabb s talán még nehezebb feladat tornyosult fel előtte. Berobbant a világba a »fogyasztói civilizáció« a maga radikálisan új értékrendjével, radikális individualizmusával. Hatalmas erők – egyfelől gazdasági és politikai erők, másfelől emberi ösztönök és vágyak – mozgatják-dagasztják ezt az új civilizációs hullámot, amely feszegeti a hagyományos közösségek, emberi kapcsolatok, erkölcsi szabályrendszerek, életformák kereteit. Ebben az új helyzetben még nehezebb a keresztény értékek újrafogalmazása, a kereszténység üzenetének eljuttatása a társadalom széles rétegeihez. S különösen a fiatalsághoz. Lássunk néhány példát.

Emberkép

Vannak, akik úgy vélik, hogy a kereszténység emberképe negatív, a fogyasztói civilizáció viszont hangsúlyozottan, már-már hisztérikusan pozitív, s így a kettő semmiképpen sem egyeztethető össze.

A valóságban a viszony ennél jóval bonyolultabb. A kereszténység emberképe kettős, kétarcú; alapvető ellentét feszül benne. Egyfelől sötétebb, negatívabb, mint a fogyasztói civilizáció emberképe, másrészt viszont sokkal pozitívabb. A keresztény hit szerint a bűnbeesés után az ember a legelvesztettebb, legnyomorultabb teremtménnyé vált, mert részévé s eszközévé lett az életet romboló gonosznak (az állatok nem részei ugyanennek), és így nemcsak a megsemmisülés vár rá, mint minden élőlényre, hanem esetleg a kárhozat, az örök szenvedés is. Az ember a bűn terhe alatt roskadozik. Másfelől azonban az ember az egyetlen élőlény, akit Isten a maga képére teremtett, és akiben halhatatlan lélek lakozik. Mint ilyen, minden ember fenséges, egyszerű, abszolút érték, az isteni lényeg foglalta.

A fogyasztói civilizáció ideológiája, kultúrája, reklámvilága ennél sokkal szimplább és egyértelműen pozitív emberképet sugároz: az ember remek, az ember mindenre képes, az emberi lehetőségeknek és boldogságnak nincs határa. A bűnnek nincs helye ebben a világban: az ember ártatlan. Érthető, hogy ennek az emberképnek nagy a vonzereje.

A kereszténységnek ma ezzel az emberképpel szemben kell megfogalmaznia a maga emberképét. Kézenfekvő arra hivatkoznia, hogy a mai élet is tele van szenvedéssel, nyomorúsággal, gonosszággal, hogy a 20. század borzalmainak, világháborúinak, emberirtásainak, éhező gyermekmillióinak ténye semmiképpen sem igazolja, sőt, alapjaiban cáfolja ennek a mai pozitív emberképnek a hitelességét. S hogy előbb-utóbb ez az emberkép – minden egyes ember gyakorlatában és általában – összeomlik. A fogyasztói társadalom propagandagépezete azonban olyan erős, hogy ezeket a komor prófétai hangokat viszonylag kevesen hallják meg.

Nagyobb hatása lehetne annak, ha a kereszténység fel tudná oldani a bűnösség és az isteni lényeg emberben rejlő kettősségét, illetve ha sikerülne e kettősséget újra, új formában az emberi élet motorjává tennie.

Önmegváltás, önmegvalósítás

Az elmúlt fél évszázadban drámai fordulat zajlott le a nyugati civilizációban. Kétezer éven át azt tanultuk, azt sugározta kultúránk, hogy: SZERESD FELEBARÁTODAT! A most kibantakozó fogyasztói civilizáció ennek épp az ellenkezőjét harsogja napi 24 órán át. Azt, hogy: SZERESD ÖNMAGADAT! Igaz, az eredeti parancs úgy szól: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat, de az évszázadok során, egy bűntudattól gyötört kereszténységben jobbra elsikkadt a parancs e másik fele. ÁLDOZD FÖL MAGAD MÁSOKÉRT! – hangzott az évezredes parancs. TELJESITS KI ÖNMAGAD! – veti ezzel szembe a mai civilizáció.

Mit tehet ebben a helyzetben a kereszténység? Nincs könnyű helyzetben. Mert az ember szerepéről s lehetőségeiről ebben a világban kétezer éve folyik a még ma is lezáratlan vita. Folyik a vita arról – a neoplatonisták és a manicheusok között, Pelagius és Ágoston hívei között, egy változó egyházi doktrína és a különböző eretnekségek között, Bossuet hívei és a janzenisták között, a katolikusok és a protestánsok között –, hogy mit tehet az ember annak

érdekében, hogy üdvözüljön. A bűnbeesés úgy megrontotta, hogy semmit sem tehet? Eleve kárhozatra van ítélve? Csak Isten végtelen kegyelme mentheti meg? Vagy a bűnbeesés ellenére szabad maradt, választhatja a jót, az igazat, Istent, s ezzel több reménye lehet az üdvözülésre? Vagy a bűnbeesés csak átmeneti epizód volt egy hosszú történelemben, melynek során az ember fokozatosan nő föl, és szinte Istennel együtt terem meg egy egyre gazdagabban kiteljesedő világot?

Azt persze még a nyitva hagyott kérdések mellett is szemére vetheti a kereszténység a mai civilizáció bajnokainak, hogy az általuk ígért és szorgalmazott fogyasztói kiteljesedés silány és véges valami. Igazi önmegvalósítás helyett az emberek bábuként ránganak a fogyasztói ipar megszabta ritmusra s dallamra. S mondhatja azt, hogy a kereszténység ennél igazibb kiteljesedést, az emberi személyiség kiteljesedését, az emberben lakozó isteni lényeg kibontakozását ígéri.

A kérdés azonban az, hogy képes-e a kereszténység ezt az igazibb emberi kiteljesedést mai nyelven megfogalmazni, képes-e a mindennapi emberi élet szintjére lebontani, olyan hatásosan, mint azt a fogyasztói ipar teszi a maga receptjeivel. Az amerikai televíziós evangelizátorok remekül bánnak a reklámvilág minden eszközeivel, de a hagyományos egyházak képviselői közül sokan megkérdőjelezzik üzenetük helyességét vagy akár keresztény voltát is.

Történetek fontos erőfeszítések a keresztény üzenet igazi újrafogalmazására. A 20. század nagy keresztény gondolkodói közül például többen újrafogalmazták a kereszténységet mint – nem a félelem és a bűntudat, hanem – a szabadság, a szeretet, az öröm vallását. És megfogalmazták az önmegvalósítás lehetséges keresztény, spirituális változatát. De üzenetük még halk, még kevesen hallják. A keresztények többsége még nem tud mit kezdeni egy eredendő bűn nélküli kereszténységgel, még nem tud mit kezdeni a SZERESD ÖNMAGAD, TELJESÍTSD KI ÖNMAGAD, TELJESÍTSD KI A BENNED LÉVŐ ISTENI LÉNYEGET parancsával.

Szabadság és korlátozás

A kereszténység az emberi lélek és az emberi akarat szabadságát hirdette, de közben ezer béklyóval kötötte meg az embert, az emberi ösztönöket, vágyakat, törekvéseket. Nem állt ebben egyedül. Mert minden civilizáció lényegéhez tartozik az ösztönember korlátozása, „civilizálása”. A probléma ott van, hogy a „tömegek reneszánszának” mai lázában és eufóriájában az önkorlátozás eszméivel nem sokra lehet menni. Ha minden az önmagát kiteljesítő ember teljes, korlátlan szabadágát hirdeti, harsogja, akkor az önkorlátozás ígéinek nincs nagy keletjük. Legalábbis addig, amíg a korlátlan szabadság kultusza nem nyújtja be a súlyos társadalmi számlát.

S addig? Mit tud a kereszténység ellenébe vetni a korlátlan szabadság programjának? Bizonyára sok mindent. Egy lehetőségre Varga Károly is utal. A „*succisa virescit*”, vagyis „*visszanyesve kiszökdül*” varázsigéjére, életelvére, formulájára. Vagyis arra, hogy a megfelelő korlátozás előfeltétele a szabadságnak. Gondoljunk például arra, hogy a játékszabályok korlátozzák a játékosok lehetséges lépéseit, de ezzel egyben a variációk végtelen lehetőségét, szabadságát teremtik meg a számukra. Ha a kereszténység meg tudja fogalmazni a „visszanyesésnek”, a korlátozásnak azt az új vagy nem új, de a mai élethez szabott szabályrendjét, amely az emberi személyiség és élet kiteljesedésének minden másnál alkalmasabb eszköze, akkor vonzereje minden bizonnyal megnő majd.

Történelem

A fogyasztói civilizációnak nincs időérzéke, s következőképpen nincs történelemképe. Illetve öröklí a 19–20. századi felületes optimizmust, haladásmítoszt. Azt, hogy az emberiség diadalmasan halad előre az egyre nagyobb jólét, egyre nagyobb emberi lehetőségek kibontakozása felé (ez a hit persze pillanatonként újra és újra megrendült s megrendül az időszakonként bekövetkező gazdasági megtorpanások idején).

A történelem a kereszténység számára – azóta, hogy Jézus halála után hamarosan nem jött el az Utolsó Ítélet napja – igazi nagy, szinte megoldhatatlan probléma. Az isteni gondviselés irányítja a történelmet – mondták sokan. Istenkáromlás azt állítani, hogy Istennek köze van az emberiség kegyetlen, véres, gonosz történelméhez – állítják mások. Az emberi történelem a progresszió története; az emberiség fokozatosan civilizálódik, és megközelíti az erényesség szent állapotát – mondták egyfelől. Az emberi történelem a hanyatlás története; a bűnösség és a nyomorúság végső és végletes állapotába fut majd bele, mielőtt elkövetkezik az Utolsó Ítélet – fejtgették másfelől. A bűnbeesés–megváltás–bűnbánat–hit–üdvözülés drámája az egyes ember életében zajlik le – állították sokan. Mások úgy vélték s vélik, hogy ez a dráma az emberiség története során bontakozik ki, vagyis történet és üdvtörténet egybefonódik. Vannak, akik úgy hiszik, hogy az üdvtörténetben az embernek és az emberiségnek komoly, aktív szerepe van. Mások szerint az ember és az emberiség részese, de nem aktív szereplője az üdvtörténetnek.

Mit mond, mit tud mondani híveinek az egyház ma arról, hogy mi a történelem? Hogy van-e vagy nincs történelem? Hogy mi köze történelmünknek az üdvtörténethez? Hogy hol vagyunk, mi a dolgunk a történeti vagy nem történeti időben?

A szimbólumok

A kereszténység kétezer éven át hatalmas erejű, sugárzó szimbólumokkal, az emberi lét alapvető helyzetét, félelmeit és reményeit kifejező szimbólumokkal dolgozott.

KERESZT – MEGVÁLTÓ HALÁL – MENNYORSZÁG – ÜDVÖZÜLÉS
– POKOL – SÁTÁN – KÁRHOZAT – BŰN – BŰNTUDAT – HALÁL

E szimbólumok ereje s fénye – Varga Károly ír erről – az elmúlt évtizedekben elhalványult. Sok kiváló gondolkodó megkérdőjelezte például a bűnbeesésnek mint történeti eseménynek a létét; csökkent a hit a sátán és a pokol létében, az örök kárhozat létjogosultságában; elbizonytalanodtak a Mennysországgal és az örök élettel kapcsolatos, korábban oly világos és sugárzó képek. Képes lesz-e az egyház újrafogalmazni, újrarajzolni alapvető szimbólumait, amelyek üzenetének lényegét hordozták, s amelyek két évezreden át forrásai voltak a kereszténység vonzerejének, az emberi életet oltalmazó, megszentelő, értelemmel feltöltő erejének?

Az elmúlt évtizedek keresztény gondolkodásán belül fontos és elmélyült munka folyt és folyik a keresztény dráma alapvető elemeinek újraértelmezése terén. Az eredendő bűn fogalmának tillich-i, niebuhri, rahneri újraértelmezésében például zseniális megoldások vannak. De úgy vélem, egyikük sem talált olyan egyszerű és mindenki számára érthető és hatásos szimbolikát, mint a hajdani, bibliai-Pál apostoli-középkori dráma volt.

Varga Károly jól s aggodalommal érzékeli, és a megoldáskeresés szándékával írja le a problémákat s teendőket. Gondolatai sok és sokféle visszhangot váltottak ki. A most kibon-

takozó új civilizációs helyzetben mindannyiunknak újra kell fogalmaznunk a világról és az emberi helyzetről alkotott nézeteinket. És ki kell alakítanunk azoknak a szimbólumoknak a rendszerét, amelyek eligazítanak minket ebben a félelemmel és reménnyel teli világban.

VARGA KÁROLY VÁLASZA HANKISS ELEMÉR REFLEXIÓIRA

Azok után, amiket vitaindítómban Hankiss Elemér *Emberi kaland* című új könyvéből idéztem, hogy tudniillik Jungnál messzebb csak Hankiss Elemér megy el az ember és Isten közötti újfajta „igazságtevésben”, amikor így ír: „Kérem, ne vegyék se hatásvadászatnak, se szentségtörésnek, ha azt mondom, azzal, hogy az ember a maga vallásos hitével vagy mitikus képzeletével megteremtette a bűnbeesés mítoszát, magára vállalta a felelősséget azért, hogy a gonosz bekerült a teremtet világba. Más szóval átvállalta magára azt a felelősséget, amely Istent terhelné, ha ő maga teremtet volna egy olyan világot, amelyben már eleve jelen volt a gonosz”; amire másik opponensem, Barsi Balázs érzékenyen reagált is, mondván: „Úgy érzem, Hankiss úr téved. Háttha nem arról van szó, hogy az ember a bűnével magára vállalta a világban lévő rosszat az Isten helyett, hanem arról van szó, hogy az ember tényleg vétkezett, és a véték által jött be a rossz, mert tényleg magában a bűnben van benne a büntetés. Háttha arról van szó, hogy Isten önmagával szemben mintegy istenné tett minket. Háttha arról van szó, hogy a szabadság örjítően nagy felelősség”²⁰ – szóval ezek után Hankiss reflexiói a történelmi kereszténység iránt meglepően erős *empátiáról*, igazi „*emelkedett komolyságról*” tesznek tanúbizonyságot. Ez a besorolásunk – aminek kifejtését a jegyzetben hozzuk – annyiban is találó, hogy Hankiss erről a kereszténységgel együtt érző álláspontjáról éppen azt a „konzumhedonizmust” marasztalja el, melyről az általa ide validált értékmérő rendszerrel sikerült kimutatnunk, hogy pontosan ennek az „emelkedett komolyságnak” az átlós ellentéte.

Ha már viszont ennyire belementünk az értékrendszer sarkainak betájolásába, egy fontos pontosítást illik megtennünk. Az „emelkedett komolyság” ellenpólusának ugyanis valójában csak az egyik „szigonyhegye” a „konzumidiotizmus”, a másik, ennél jóval értékeesebb, de a keresztény értékrenddel több szempontból szintén szemben álló ága a „progresszív humanizmus” (Morris rendszerében: a prométheuszi életfelfogás). Nos, pontosabb megfigyelés eredményeként rögzíthetjük, hogy Hankiss a keresztény „emelkedett komolysággal” csak barátságosan empatizál, de lelkileg otthon mégis inkább az utóbbiban érzi magát.

Illetve még tüzetesebb, nagyobb felbontó erejű megfigyeléssel arra eszmélhetünk, hogy Hankiss Elemér barátságos korrektséggel visszaadja több világnézeti irányzat, érvrendszer lényegét, de maga – *erős felkészültségű, mindezeket átlátó és szabatosan szembe-sítő vitavezetőként* – mintegy kívül marad ezeken az összecsapásokon. „Az emberi történelem a progresszió története; az emberiség fokozatosan civilizálódik, és megközelíti az érényesség szent állapotát” – olvashatjuk például nála. Igen ám, de így folytatja: „– mondják *egyfelől*.” S nem is marad el a „*másfelől*”, sem itt, sem a számtalan további szembeállításában, ahol a keresztény eszmerendszer *versus* a rajta kívüliek, de ugyanígy a keresztény gondolatvilágban belüli irányzatok is arénáznak egymással:

„Az emberi történelem a hanyatlás története; a bűnösség és a nyomorúság végső és végletes állapotába fut majd bele, mielőtt elkövetkezik az Utolsó Ítélet – fejtegették másfelől”²¹...

...Folyik a vita arról – a neoplatonisták és a manicheusok között, Pelagius és Ágoston hívei között, egy változó egyházi doktrína és a különböző eretnkségek között, Bossuet hívei és a janzenisták között, a katolikusok és a protestánsok között –, hogy mit tehet az ember annak érdekében, hogy üdvözüljön.”²²

Ezzel együtt egy biztos értékdöntése mégis meghozatott, és nem lett visszavonva: a keresztény „emelkedett komolyságot” erkölcsi fölényben tudja a harsány konzumipar erőivel szemben. Itt viszont az a baj, hogy ez a fölény valóban inkább csak erkölcsi, vagyis nem vonatkozik a tényleges erőviszonyokra.²³

Hankiss Elemérnek mindenkori erőssége volt a scénáriók lenyűgözően hosszú listájában való gondolkodás (bár mi ezeket néha szívesebben tördeltük volna főpontok és alpontok többemeletes hierarchiáiba). Jelen reflexióiban föllelhető – ha nem is annyira direkt módon, mint az egyik legutóbbi, általa vezetett Tudós Klub tv-műsorban, ahol Kádár Bélával, Kosáry Domokossal és Lengyel Lászlóval folytatott eszmecsere – annak az EU-projekt-perspektívának az inspirációja, amely hat alternatív forgatókönyvben (ami a Kuroszava-féle hatváltozatú *A vihar kapujában*-modellre emlékeztet) vázolja föl az emberiség várható jövőjét.²⁴

Itt azonban ezek tartalmára nem térünk ki, csak azt a szerkezeti képletet hozzuk homlokterbe, hogy Hankiss Elemér jelen reflexióiban is mintegy „tudósklub műsorvezetőjeként” fungál, akinek fő erénye, az „aktív hallgatás”, vagyis a minden nézet szabad megnyilvánulásának kijáró esélyegyenlőség biztosítása.²⁵ Az „aktív hallgatás”, mely Carl Rogers „klienscentrikus terápiájának” repertoárjából került át az egészséges emberi potenciál fejlesztésének területére, azt írja elő a terapeutának (vagy vitavezetőnek), hogy a saját állásfoglalás visszafogásával korrektt, sőt empatikus módon adja vissza kommunikációs partnerei gondolatainak lényegét.

Nos, jelen reflexióival Hankiss Elemér, úgy tűnik, annyira tökéletesen valósítja meg ezt a rogersi-gordoni ideált, hogy szinte átvette a vitafórum kezdeményezőjétől a vita ki-egyensúlyozott levezetésének szerepét. Hogy ez így van-e, ennek eldöntésében persze azok a vitarésztvevők illetékesek, akik pontosan érzik, hogy álláspontjukat elfogultan vagy elfogultatlanul adta-e vissza a „pontifex oppositorum”.

Itt természetesen mégsem érvényesül egy „parttalan demokrácia”, mert például az eleve negatívan címkézett „konzumidiotizmus” ideológiáját nem kifejezett empátiával adja vissza a „vitavezető” (és ezért a résztvevők közül senki sem orrol meg rá). Itt inkább csak arra irányul a minőségbiztosítási kérdés, hogy magának az értékonzervatív iránynak – vagy talán korrektebb fogalmazással: az értékonzervatív és értékteremtő irányoknak – az érvelését hűségese tükrözi-e az, amit Hankiss Elemér „aktív hallgatással” a nevükben újrafogalmazott.

Kommunikatív cselekvéssel a továbbvivő minimálplatformért

Joggal merül fel viszont a kérdés, hogy számunkra (mindannyiunk számára) milyen nyereség – gyógyulás, problémamegoldás, fejlődés – adódhat egy ilyen nagy átlátással és felelősséggel, de egyben fejlett humántechnológiával is vezetett vitából.

Az értékrendszer eredetű konfliktusok menedzselési módszerei – vagy más szóval: a világnézeti színtér alakulásának szociológiai vizsgálata és akció kutatásban való, kísérleti léptékű vezérlése – témáját két szempontból is megközelíthetjük. Egyfelől tartalmilag (ért-

hető módon csak illusztratív formában, amire készülő vitakötetünkől hozunk egy példát), másfelől mintegy szervezésileg (amihez szintén nyerhetünk belátást az elkezdett dialóguskísérlet szemügyre vételéből).

Ami az elsőt illeti, a vitakötet „hozzáadott értéke” szintjén ügyeltünk arra, hogy a megcélzott „minimálplatform” megfeleljen egy további vitapartnerünk, Komoróczy Géza által hangsúlyozott egyenrangúságnak az új vallásosság és az új nemvallásosság között.²⁶ Ennek jegyében felidéztük az egyik súlyponti *issue*-nk, vitatémánk²⁷ saját szemszögből való – egyébként „kommunikatív cselekvés” irányú – megragadása mellett ugyanennek az *echt* „nemvallásosság” szemszögből való megfogalmazását is. Talán némi meglepetést okozóan azt találtuk, hogy ennek a nemvallásos szemléletnek neves képviselője, Don Cupitt is²⁸ épp a Jézus-alapú axiológiát szegezi szembe a korábbi, a skolasztikának még a görög filozófiából örökölt alapbeállítottságával, azzal, hogy „az emberek a világot, de még saját magukat is mintegy kívülről, Isten szemével látták, mégpedig kozmosznak, azaz ténylegesen befejezett és teljes isteni alkotásnak...”

Cupitt szerint az objektivitás hátrébb rendelődésének szükségességére először, még a középkorban, a Krisztus szenvedéseinek meditáló ciszterci barátok, festők, írók döbbenhettek rá: „Az imádkozó középkori szerzetesek egyszer csak megérezték, milyen az, ha valakit *Isten cserbenhagy*. Az Isten nélkül maradt, csak ember Jézus az első tagja egy népes testvéri társaságnak, s ilyen minőségben a modernitás úttörője... Krisztus emberi mivolta – s mindezekfölött kínszenvedése – felnyitotta a nyugati emberiség szemét, hogy a világot és az életet pusztán emberi nézőpontból kezdje szemlélni: befejezetlenként, tökéletlenként, mulandóként és esetlegesként... Az iszlám középpontjában nem találjuk meg a vegytiszta emberi gyengeséget. Ellenkezőleg: a szubjektivizmus és a humanizmus afféle nyugati eretnekségként számításba sem jön náluk. Isten nem rendelődik hátrébb: előtérben marad, betöltve mindent, így hát az objektivista nézőpont az iszlámban mind a mai napig rendkívül erős.” (1. m. 75. o.)

Cupitt (vagy akár Komoróczy is) nyilvánvalóan más végkövetkeztetésre jut az ókori-középkori objektivitás feladási kényszeréből (aminek eredményével a kétkedőbb, önmargangoló világlátás révén újjászületett újkori filozófiában találkozunk), mint a vallásos intézményi és eszmei háttérrel rendelkező Peter L. Berger, vagy a jezsuita szociológus Morel Gyula, vagy akár a reformteológus Nyíri Tamás, Karl Rahner, József Tischner vagy Várszegi Asztrik. Amit viszont aligha lehet vitatni: *a minimálplatform a (tomista vagy mohamedán) objektivitással szemben mindkét szárnynál egyaránt föllelhető.* (A szubjektivitás kopernikuszi fordulatra már hajlandó, kanti értelemben „transzcendentális” tomizmus – Weissmahr Béla, Nyíri Tamás – egyébként már valamit időben megérezett a fenomenológiai, illetve nyelvfilozófiai klímaváltás előszeléből.)

Ami viszont a folytatódó kommunikatív cselekvés külső, mintegy „szervezési” oldalát illeti, itt első lépésként a vita kezdeményezője csak a maga nevében foglalhat állást a tekintetben, hogy a *vitavezetés bravúros átvevője* vajon rá vonatkozóan elismeri-e a szociológustól elvárható Max Weber-i „*Wertfreiheit*” és az ezt nem csorbító „*Wertbeziehung*” erénypárosát. Nos, ezt *igenlően* és a tisztázási előrelépés iránti elismerését kifejezve, Hankiss Elemér irányában meg is tesszük. Hogy azonban a vitarésztevők mely csoportjából

– a klérusból és a teológusok közül (Barsi Balázs, Jelenits István, Kerekes Károly, a „kétlaki” Morel Gyula, Tímár Ágnes, Várszegi Asztrik és Weissmahr Béla);

– a valláskritikusok közül (Komoróczy Géza, Buda Béla és – az ide is vehető – Tőkéczi László);

– az ifjúságból (Kolozsvári Judit és Kükedi Tamás);
 – az elkötelezett keresztény szellemi, tudományos, illetve politikai elitből (Aszalós János, Kristóf Attila, Mádl Ferenc, Tarr György, – az ide is vehető – Tőkéczi László és Treier Peter);

– és végül a szociológusok közül (Farkas Péter, Kreutz Henrik, Molnár Attila Károly és a „kétlaki” Morel Gyula)

melyikük mennyire érzi szóhoz jutottnak vagy mellőzöttnek a saját álláspontját, ez csak egy további vitában válhat konkluzívá.

A habermasi értelemben vett kommunikatív cselekvés folytatása ezek után éppúgy törtenhet szemtől szembe kommunikációval (például egy Pázmány Campus Konferencia keretében), mint egy, a kommunikatív magatartás széles körű fejlesztését felvállaló folyóirat (példának okáért a JEL-KÉP) hasábjain kibontakozó érdemi dialógussal az értékrendszer eredetű konfliktusok érvényes diagnosztizálása és menedzselése jegyében.²⁹

JEGYZETEK

¹ Vö. Varga Károly: *Vallásosságsszindróma és polgári társadalom. Pázmány Szociológiai Műhely. 1. kötet* (benne Buda Béla: A megújulási képesség vészes hiánya és Hankiss Elemér: A keresztény dráma újraértelmezésének szükségessége), Piliscsaba (megjelenés alatt). A továbbiakban a szövegben a *kötet* vagy *vitakötet* szavaknak a bibliográfiai specifikálás nélküli használata ezt a megjelenésre váró könyvet jelöli.

² Varga Károly: Az aránypár megoldása. A modernizáció kommunikációs elmélete 30 év után. (Szecső Tamás emlékének.) *JEL-KÉP*, 1998/3.

³ Habermas abból a fő szempontból állítja fel a cselekvések tipológiáját, hogy egoista módon a sikerre orientálódnak-e, vagy célfüggvényük a kölcsönös megértés és a célok összehangolása. Eszerint beszélhetünk „stratégikus”, illetve „kommunikatív” cselekvésfajtákról. (Vö. Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns. Band I: Handlungsrationaltät und gesellschaftliche Rationalisierung. Band II: Zur Kritik der Funktionalistischen Vernunft*. Suhrkamp, 1982. És uő: A cselekvésracionális aspektusai. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, 1994.) A kommunikatívon belüli bontások e ponton kevésbé érdekesek számunkra. A stratégiaiban azonban van egy olyan alkategória, a „*burkolt stratégiai cselekvés*” (értsd: kommunikatívnak álcázott, valójában stratégiai magatartás) és ennek még további bontásaként az öntudatlan megtévesztés (mint szisztematikusan eltorzított kommunikáció) és a tudatos megtévesztés (a manipuláció), melyek kulcsfontosságúak a megatrend újabb szakasza, a globalizáció attitűdinális lényegének feltárásához. Ez számomra azóta világos, hogy Pennsylvania egyetemi házigazdám, Gerbner György a modernizáció-teoretikus E. Rogersszel való vitájában rámutatott a tőkés társaságok mozgatta média logikájára: a közönség érdekeinek kiszolgálása ürügyén a gazdasági-társadalmi erők harca folyik, mindennek előtt a piacokért, illetve a politikai befolyásért. S horribile dictu: a kommunikáció is a hatalmi törekvések eszköze lehet, és pedig minél hatékonyabb, annál jobban; vagyis itt csap át ellentétbe: stratégikus tetté válik. S innen már látható az innovatív lelkülethez Rogersék által hozzáédesgetett „átlagos paraszt” fejlődésének végállomása is a majdani globalizálódó világban: a *full fledge*, kifejlett *konzumidióta*, aki („amely”) a tőkés vállalatok piacgondjainak megoldására szolgál.

⁴ Vagyis a „*global village*” reményéből hogyan ébredtünk a „*global pillage*” durva valóságára. Vö. Marshall McLuhan and Bruce R. Powers: *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*. Oxford University Press, 1989 és Andrew Hart: *Understanding Media: A Practical Guide*. Routledge, 1991; továbbá R. P. Korzeniewicz and T. Moran: World-economic trends in the distribution of income, 1965–1992. *American J. Sociol.*, Vol. 102., No. 4. pp. 1000–1039. („Strength can breed strength and the strong can continue to grow faster than the weak.”)

⁵ Már az Aránypár című Jel-Kép-cikkhez csatoltan is jeleztem, hogy ennek a konfliktusmenedzselés tematikájába eső részéhez az empiriát A hatékony konfliktuskezelés játékelméleti modelljei és humántech-

nológiája című, T 018259 számú, 1995–98 futamidejű OTKA-projektem szolgáltatta. A *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom* című kötetben elindított vitaprogramom pedig a hazai világnézeti helyzet alakulásának szociológiai folyamatmodelljéről egy újabb, 1999–2001-es OTKA-projekt (címe: Értékrendszer eredetű konfliktusok megbízható/értvényes diagnosztizálása és menedzselési módszerei, száma: T 030564) alap kutatási célkitűzéseibe illeszkedik. Ebben a kötetben a szerző vitaindító tanulmányára (címe: Az újból szabadá tett jövő és az érték-konzervatív világnézet néhány tisztázatlan pontja) húsz opponens kritikája következik, például a Komoróczy Gézáé mellett Barsi Balázs, Buda Béla, Hankiss Elemér, Jelenits István, Kreutz Henrik, Mádl Ferenc, Morel Gyula, Tőkéczi László más-más szemszögből adott opponensi véleménye. Mindezekre a vitaindító szociológus egyrészt külön-külön válaszol (amit a jelen cikk-páros is illusztrál), majd Mivel lettünk okosabbak? címen összefoglalja a vitakötet „hozzáadott értékét”. Az OTKA-projekt programjában ezután az új empirikus és elméleti eredmények eljuttatása szerepel a különféle szakterületeken mérvadó tudósokhoz, illetve véleményvezérekhez, akik opponenciáját szisztematikus tartalomelemzésnek vetjük alá, illetve eltérő koncepcióikat a habermasi „kommunikatív célkitűzés” dimenziói szerint rendezzük.

⁶ Nem célunk itt a kutatás hipotéziseinek ismertetése. Csupán arra emlékeztetünk, hogy a Max Weber által tudatosított elv szerint az értékek pluralizmusában „*ha az egyik istent szolgálod, megsérted a többi*”, vagyis az értékvezérelt ideológiák, politikai irányzatok szférájában nem könnyebb, sőt bizonyos szempontból még nehezebb is a konfliktusok kezelése, mint a pusztá érdekütközések terén. Ezért érezzük szükségét annak, hogy empirikusan megvizsgáljuk: milyen értékorientációk milyen konfliktuskezelési stratégiákkal járnak együtt, illetve melyekkel korrelálnak negatívan; így például az alábbi főbb értékrendszer-csoportok – egyfelől az *apollóni-keresztény*, másfelől a *prométheuszi-maitreyan*, harmadfelől a *konzumhedonista di-onüszoszi*, – illetve más vetületben a „*salvavi animam meam*” típusú lelkiismeret-etika („ne állj ellen a gonoszoknak”) *versus* a Max Weber által is visszaigazolt, machiavellizmussal számoló politikai „következmény-etika” („ellen kell állanod, különben felelős vagy uralmáért”) deklaráltól függetlenül *ténylegesen* milyen konfliktusmenedzselési stratégiákat követnek.

⁷ A tanulmány árnyalati finomságokban is próbálja megvallatni az empirikus adatokat. Így például rámutat arra, hogy mind a korcsopori, mind az iskolázottsági vonalon való „jövőbe hatolás” inkább a reflektáló agnoszticizmust, mintsem a direkt istentagadást terebélyesíti ki. Különösen a felsőfokú képzeteknél jelentős a különbség a szimpla – például materialista – ateizmus (16,6 %) és a korszerű filozófiai áramlatok hatását tükröző – husserli, heideggeri, wittgensteini, habermasi – metafizikaellenesség agnoszticizmusa (23,4 %) között. Ha meggondoljuk, hogy a hagyományos értékőrző és értékteremtő világnézet(ek) hívei között is szép számmal vannak olyan gondolkodók, akik a mai (és elővételezhetően: holnapi) bölcséleti *main stream*en, „a metafizikai párafelhőt egyetlen analizálható vízcseppé zsugorító” (Wittgenstein) közelítésmódon belül próbálják meg újraértelmezni a történelmi vallások világképeit és levonni ennek az újraértelmezésnek teológiai-politikai következményeit a jelen és jövő emberisége immár technológiailag egységesíthető lelkületére (netán viselkedésére), akkor világossá válhat, hogy az itt vallatott empiria fő üzenete a *kommunikatív magatartás*. Ez közelebről kettőt is jelent: – a hagyományos világnézetek hagyományos értelmezésétől elszakadt személyekkel való dialógust, – az érték-konzervatív és értékteremtő irányzaton belül is az esetenként kívülről bedobott ellenvetések nyitott lelkületű megvitatását. Ez mindkettőt föltételezi az „*öreges és pietista gettóból*” való előmerészkedést, vagyis az értékorientációnk magvában gyülemelő kétegyekkel való felkészült és energikus szembenézést enervált szőnyeg alá söprésük helyett.

⁸ Például a Weissmahr Béla vitaadalékában megszólaltatott teológiai tanár vélekedése, akinek egy élő vallásos intézmény neoromán falai között módja van kiegyensúlyozott derűvel eltűnődni azon, mi minden tücsköt-bogarat hordanak itt össze ezek a marxizmus hatásától sem mentes vallásszociológusok, holott a mi szép intellektuális rendszereink mosolyogva állják az idők viharait.

⁹ Hogy ki megy mélyebbre az öntudatlan dogmatikus előfeltevések reflektáló tematizálásában, erről a hazai könyvpiacon újabban két fontos könyv is megjelent. Paul Ricoeur: *Fenomenológia és hermeneutika* című tanulmánya együtt Edmund Husserl *Gondolatok egy tiszta fenomenológia és fenomenológiai filozófia* című művének nagy utószavával, melyek között Mezei Balázs kísérő tanulmánya „tesz igazságot” – az utóbbi javára (Kossuth, 1997); és Fehér M. István *Heidegger és a szkepticizmus: A szkeptikus kételyen át a hermeneutikai kérdésig* című műve (Korona Nova, 1998), mely például azt mutatja ki, hogy mennyivel mélyebbre hatol Heidegger Descartes-nál a naiv előfeltevések *mögé* való pillantásban. Nos, Buda Béla

jelen kritikája egy harmadik oldalról, épp a pszichiáter-pszichológus látásirányából tesz igen radikális megjegyzéseket az itt előadott koncepció szubjektív (pszichés, attitűdinális) előfeltevéseire.

¹⁰ Rövid levelében az épp idézett Weissmahr Béla ezt is teszi, amikor deklarativén elhatárolódik a fideista irányzat „vakvágányától”, vagyis szükségesnek tartja „a kereszténység alapvető állításainak olyan előterjesztését, mely az emberi értelmet és annak igényeit komolyan veszi”.

¹¹ Talán nem véletlen, hogy Morel röpiratának első (bátrabb indulatú) címe így szólt: Kertelés nélkül a lényegről. (Lásd az említett vitakötetben Morel Gyula adalékát.)

¹² Tehát olyan szakemberként, aki az *egészséges* személyek és csoportok (menedzserek, üzletemberek, politikusok, kutatók, oktatók) problémamegoldásának hatékonyabbá tételére hivatott.

¹³ Ennek a mérséklő utalásnak a hatására pontosítottuk a vitakötet alcímét: Szociológiai *hipotézisek* megvitatása...

¹⁴ Itt újabb ponton érkeztünk el a vitaindítónk végén felvetett *issue*-k rövid listájához. Amiként Barsi Balázs frontálisan vitát nyit a Gellner által javasolt „hagyományos monarchia” típusú tiszteletbeli vallásosság koncepciója ellen (mint ami egy világbirodalmi szinkretizmus szálláscsinálója lehet), úgy Várszegi Asztrik idézett megjegyzéseivel viszont pozitívan foglalt állást a másik ugyanott említett vitapont, a lélek mélyébe visszahúzódo, „a tudattalan szakadékaiba zuhant” vallásosság Eliade-féle tételében. Az általunk javasolt vita tehát immár így is folytatódik.

¹⁵ Engem is régóta foglalkoztat az a distanciálódás, amivel a mai ember eltávolítja magától a kikerülhetetlen halál gondolatát. Valamikori trénerársam, Burkard Sievers (Vö. Varga K.: Tavistock-konferencia Magyarországon. *Ergonómia*, 1986/1. 16–23.) behatóan foglalkozott azzal a menedzsmenttudomány illetékességébe tartozó jelenséggel, hogy a halál gondolatától való distanciálódásnak milyen bejáratott módszere az üzleti cég többgenerációs túlélésének ambíciója. (Vö. B. Sievers: Participation as a Collusive Quarrel over Immortality. *Dragon*, 1985/1. 72–82.) Mint itteni bevezető tanulmányom egyik törekvése is az egymástól distanciálódott nyelvjátekok (például tudományos vs. hitbuzgalmi) szembesítése, úgy ez a talán legmélyebb egzisztenciális distanciálódás is szorongással vegyes csodálkozással tölt el. Hogy ez az elfojtás közvetlen kapcsolatban áll a posztmodern hedonizmussal (vö. D. Bell: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York, 1986. Basic Books, Inc.), „per se pater”, azaz nyilvánvaló.

¹⁶ Az egyháziak politikai átvilágításától az első parlamenti ciklusban eltekintettek az értékonzervatív kormányzati erők, most viszont mintha esélye volna napirendre kerülésének.

¹⁷ Ez a Palo Altó-i iskola hatására sarkos jelentőséget nyert szempont (egyes olvasatokban) már Szent Pálnak a Korinthusiakhoz írt első levelében előjön: „A lelki ember azonban mindent megítél, de őt senki sem ítéli meg.” (2,15) Az értelmezési keret monopóliumát ezzel az apostol magának vindikálta.

¹⁸ Varga K.: Elméleti és empirikus vizsgálódás az „önösség” konstruktum és skála validitásáról. *Szenvedélybetegségek*, III. évf. 6. sz. 428–454.

¹⁹ Szóban forgó tanulmányomban még azt írtam, hogy a két funkcióból az utóbbi manapság kevésbé aktuális, hiszen a vallásos érzéstípus apálykorszakában vagyunk, de most épp Buda Béla emlékeztet rá, hogy a szekták és paraegyházak marketingje igenis jelentős, tehát a szétforgácsolódást elhárító erőkoncentráció éppúgy fontos, mint a történelmi intézmények ifjú lélekkel való feltöltése.

²⁰ Ennek a kifejezésnek áttételesen köze van Hankiss Elemér egyik legnagyobb szabású projektsorozatához, a hazai értékrendszer empirikus feltérképezéséhez. Miután a 60-as évek legelején mi Losonczy Ágnessel (Béres Csabával, Farkas Jánossal, Tomka Miklóssal) elkezdtük öt egyetem 800 hallgatójának empirikus vizsgálatával a hazai értékter Morris-rendszerű felmérését (amiből kisdoktori disszertációm és néhány korai publikációm született, lásd *Egyetemi hallgatók életfelfogása: Nemzetközi összehasonlítás*. Akadémiai Kiadó, 1968; *The View of Life of Hungarian Students: An International Comparison*. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Nr. 2, 1970), pár év múlva Hankiss Elemér vette át és vitte a tudományos világpiac élvonalába a hazai értékrendszer – főleg Rokeach-módszerrel történő – kutatását (E. Hankiss, R. Manchin, L. Füstös, G. Szakolczai: Modernization of Value System: Indicators of Change in Cross-Cultural Comparisons. In: G. Melischek, K-E. Rosengren and J. Stappers [eds]: *Cultural Indicators: An International Symposium*. Wien, 1984. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften). Hankiss Elemér munkatársaival egészen a rendszerváltásig végezte értékvilágunk mélydiagnózist, ekkor azonban a Magyar Gallup Intézetnél Manchin Róbert jóvoltából újból e sorok írója került az országosan reprezentatív értékvizsgálat vezetőjének helyzetébe. S mi a Hankiss-féle magasan komplex, de kevésbé áttekinthető

rendszer helyett – a létrejött politikai tagolódás kódkulcsát is segítségül hívva – találtunk két koordinátatengelyt a teljes értékszíntről egyszerű betájolására. Ezek voltak a célértékek terén az említett „*emelkedett komolyság*” (devout seriousness) versus „*fogyasztói hedonizmus*”, az eszközértékek terén pedig a „*hatékony-ság-racionalitás*” versus „*engedelmesség-kötelességtudat*”. Az érték-konzervatív tábor történelmi versenyképességének durva lefokozója, hogy a saját eszközértékei terén domináns „engedelmesség” (ahova még a „karitatív” eszmények is tartoznak) nem tud párosulni a „hatékony-ság” érték-körével, hanem ennek ellenpólusán (!) szerveződik. Nos, mindezt utaltunk, amikor Hankiss Elemér jelen vitáirátának a kereszténység mai túlélési problematikája kapcsán „emfatikusan empaticizáló” szellemét érzékelve, álláspontjában az általa idetelepített érték-felmérő rendszer nemesebb pólusát, az „emelkedett komolyságot” láttuk megnyilvánulni.

²¹ Hankiss tehát nem hagyja reflektálatlanul Barsi Balázs „negatív parúziáját” a „véres keresztényüldözésbe torkolló” világfolyamatról, aminek előszelét „számtalan jelből érzékeli”. Közelítései pusztán tartalmuk által is felelgetnek egymásnak.

²² Hankissnak e feloldhatatlan ellentéteket szelíden szemlélő beállítottsága Nikolai Hartmann gondolatára emlékeztet: az apóriák örökei, a megoldási kísérletek jönnek és mennek.

²³ Itt újból visszaköszönni látjuk a rendszerváltás utáni Rokeach-értékvizsgálatunk fentebb említett megdöbbenő és elszomorító summázati eredményét: a „hatékony-ság” eszközérték-klasztere teljes egészében a „hedonizmus” zsoldjában áll, és a „komolyságnak” nem marad más, mint a „kötelességtudat”, de a hatékonysági értékek vészes hiányával.

²⁴ Lásd a vitakötet zárótanulmányában ezzel kapcsolatban kifejtetteket.

²⁵ Az „*aktív hallgatás*” a nálunk is népszerű Thomas Gordon különféle területeken bevált találmánya (vö. *Manger-Konferenz: Effektives Führungstraining*. Hamburg, 1979; *Familienkonferenz: Die Lösung von Konflikten zwischen Eltern und Kind*. Hamburg, 1972), de ami más szerzők humántechnológia-rendszereiben is megtalálható (vö. F. Goossens: *Konferenz- und Verhandlungstechniken*. München, 1977; továbbá F. C. Miner: *A Comparative Analysis of Three Diverse Group Decision Making Approaches*. *Academy of Management Journal*, vol. 22, 1979, No. 1. – benne a PCL [Problem Centered Leadership]-metódussal, mely szintén az aktív hallgatás egy változatát alkalmazza).

²⁶ Vö. a készülőben lévő vitakötetből Komoróczy Géza és Varga Károly: Az új vallásosság mozgatóereje csak az lehet, ami az új nem-vallásosságé.

²⁷ A vitapont, amiben óvatosságot tartózkodásunk általános keretén belül már hajlottunk a merészebb reformteológusok álláspontja felé, a lengyel valláskritikus József Tischner által fölvetett tanrendszerei újítás, miszerint a keresztény teológia-filozófia együttesében a tomista „realizmus” átfogó *metafizikai* kiindulását – a 700 éves tudományoszmény elavulása nyomán – immár célszerű felcserélni egy *axiológiai* nézőpontra, amely csupán annyit lát tudományos igényességgel tételezhetőnek, amennyit saját, szubjektív élményeinkből, tulajdon *tökéletlen*, halandó szemünkkel pillanthatunk meg a világból. Ebben az axiológiai rendszerben az antropológia és krisztológia nem az arisztoteleszi nagy rendszer egyik távolról levezetett elágazása, hanem tapasztalati centrum.

²⁸ Don Cupitt: *Eltűnt istenek nyomában, A vallásosság jövője*. Budapest, 1997, Kulturtrade kiadó, 74–76.

²⁹ Reményeink szerint a kiadás előtt álló vitakötetnek nemcsak szerzői, így hűs opponense, de bármelyik irányzathoz tartozó olvasói is üdvözlőnének egy ilyen „emelkedett komolyságú”, felelős – ám egyben hatékony – írásra – szellemi találkozóra.

Gálik Mihály

MÉDIATÖRVÉNY, JOGÁLLAM, POLITIKAI KULTÚRA

A Rádiózásról és a Televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény (a továbbiakban: médiatörvény) elfogadását fél évtizedes szakértői előkészítő munka és parlamenti csatározások hosszú sora előzte meg, ám úgy tűnik, a törvény megalkotására fordított rengeteg energia és a törvénnyel való megelégedettség foka között fordított arányosság áll fenn. Botorság volna mindebből olyan következtetést levonni, hogy fölösleges lenne sokat foglalkozni egy újabb törvénytervezettel, mert azzal csak ártanánk az ügynek, éppen ellenkezőleg: magam úgy vélem, hogy a médiatörvény alapos átdolgozására, ha úgy tetszik, egy médiatörvény-novella megalkotására megérett az idő.

A felismerés korántsem egyéni, hisz az Országgyűlés Kulturális és Sajtóbizottsága 1998. november 25-én – helyt adva a miniszterelnök kérésének – úgy döntött, szükséges összegyűjteni és értékelni a médiatörvény hatálybalépése óta felgyülemlett tapasztalatokat. Nos, a bizottság felkérte az általa kiválasztott szakértőket, illetve az ügyben illetékesnek tartott államigazgatási szerveket, vállalatokat, médiainstítményeket és civil testületeket, fejtsék ki az ügyben mindazt, amit szükségesnek tartanak. Az Országos Rádió és Televízió Testület (a továbbiakban: ORTT), miután eljuttatta a maga törvénymódosító javaslatait a bizottsághoz, még egyszer, mintegy hivatalból is kitért a kérdésre, s az Országgyűlésnek benyújtott 1998. évi beszámolója VII. fejezetében (ORTT 1999: 84–90) összegezte a maga által kívánatosnak tartott törvényi változtatások mikéntjét és indokait.

Nos, 1999 első felében sem a bizottság, még kevésbé az Országgyűlés plenáris ülészsza-ka nem talált időt arra, hogy a médiatörvény módosítását célzó javaslatokkal foglalkozzék. Nem kívánok belemenni abba, hogy miért, miért nem, csak rögzítem a tényt. Mindez persze távolról sem jelentette, hogy magával a hatályos törvény alkalmazásával az államhatalom legkülönbözőbb szervei, valamint a politikai pártok, a médiatestületek és az egyes ügyekben érintettek ne foglalkoztak volna. A kormány, a parlament, a bíróságok megvitattak, előterjesztettek, határozatot hoztak, döntöttek, ítéleztek. A pártok beadványokkal és ellenbeadványokkal éltek, az egyes ügyek vesztesei fellebbeztek, illetve jogértelmezést kértek az Alkotmánybíróságtól.

Állítottak vagy nem állítottak-e jelölteket a médiatestületekbe az ellenzéki pártok, s egyáltalán, melyik párt tekinthető ellenzékinek? Szabályozható-e minden vitát kizáró (vagy lezáró) módon az adott törvényi kereteken belül a jelöltállítás rendje? Legitim-e a négytagú televízió-kuratóriumi elnökség, illetve az általa jelölt és a kuratórium által választott me-

nedzsment? Alkotmányellenesek-e a médiatörvénynek a kuratóriumi elnökségek felállítására vonatkozó rendelkezései? Mi a *de facto* következménye annak, ha az ORTT – amint azt jogerős bírói ítélet kimondta – a pályáztatási eljárás szabályait megszegve ítélte oda országos televíziós műsorszolgáltatási jogosultságot? Nem folytatjuk azon kérdések felsorolását, amelyek 1999 első felében foglalkoztatták a különböző államhatalmi testületeket és más érintetteket, s még kevésbé állítjuk, hogy ezek ne lennének, lettek volna lényeges kérdések. Mégis, a napi politika síkjából kiemelve tartjuk célszerűnek a címben jelzett összefüggéseket megragadni és tárgyalni, élve azzal a szabadsággal, ami a folyamatok külső szemlélőjének megadatik.

A SZABÁLYOZÁS ÁLTALÁNOS KERETÉRŐL

A jogállamban a törvények alkotják az alapvető szabályozási keretet, s a rádiózás és televíziózás törvényi szabályozása a demokráciák természetes velejárója. A jogállami kereteken belül azonban sok megoldás lehetséges a nemzeti médiarendszerekben, amint azt a nálunk fejlődési modellként tekintett fejlett országok tapasztalatai mutatják. Csak Európán belül maradv a kereskedelmi média abszolút dominanciáját mutató Amerikai Egyesült Államokat a vizsgálatból tudatosan kirekesztve a két szélsőséget a brit és az olasz modell képviseli. Az általuk reprezentált modellek között elszórva – az egyik vagy a másik végponthoz közelebb – találhatók a többiek.

Az Egyesült Királyságban a nyomtatott sajtóra vonatkozóan nincs külön törvény, a rádiózás és televíziózás rendszere viszont szinte barokkosan szabályozott. Magát a rendszert kifejezetten és hangsúlyozva arra az alapelvre tekintettel építették föl a brit törvényhozók az elmúlt évtizedek során, hogy a műsorszolgáltatók felelősséggel tartoznak működésükért a társadalomnak. Ez az intézményi felelősség az általánosan elfogadott értelmezés szerint kiterjed arra, hogy a rádiók és a televíziók erősítsék a nagyközönség társadalmi kérdések iránti érzékenységét, járuljanak hozzá a széles körben elfogadott társadalmi értékek és normák védelméhez, garantálják, hogy egyes befolyásos érdekcsoportok – úgy mint a politikusok, a hirdetők vagy akár az újságírók – ne sajátíthassák ki az intézményeket, valamint hogy az intézmények nyitottak legyenek a különböző társadalmi rétegek és érdekcsoportok észrevételeire, nézeteire és kívánalmaira. A mindenkor konkrét szabályozás, illetve az annak érvényesítésére létrehozott intézményrendszer működése ugyan a szigetországban is szűnni nem akaró viták tárgya, mégis, a tények ismeretében állítható, hogy a szabályozás összességét tekintve hatásos: a brit médiarendszer sok tekintetben viszonyítási alapként szolgált és szolgál más országok számára.

Az európai fejlett demokráciák között az olasz médiarendszer a szokásosan negatívként emlegetett példa. Ennek jellemzői tömören összefoglalva a következők:

„1. A média szoros állami ellenőrzés alatt áll, akár közvetlenül, mint az állami tulajdonban lévő televíziók esetében, akár közvetetten, mint az állami tulajdonban lévő és gazdaságilag támogatott lapok esetében.

2. A pártokhoz való kötődés szoros, az irányukban megnyilvánuló szerkesztési részrehajlás erős.

3. A politikai és médiaelit összefonódása szoros...

4. Nincs közmegegyezésen alapuló és közösen elfogadott szakmai etika az újságírók között.” (Mancini 1991: 139).

Nem állítható, hogy nincs egy csipetnyi populizmus a két szélsőség illetén való bemutatásában, ami – némi rosszindulattal – akár a maffiózó olaszok és az úriember britek hamis dichotómiájára, előítéletpárjára való rejtett utalásként is értelmezhető. Nem állítható, hogy a brit médiarendszer kritika fölött áll, s nem állítható, hogy több-kevesebb okkal ne választhatnánk ellenpólusnak akár más országot is Olaszország helyett – mondjuk Franciaországot, ahol a de Gaulle elnökké választásától (1958) számított Ötödik Köztársaság első időszakában a legszorosabb állami irányítás alatt működött az állami rádió és televízió, s csak a szocialista Mitterand 1981-ben történt hatalomra kerülése után indult meg a médiarendszer lassú, fokozatos liberalizálása, beleértve a kereskedelmi televíziózás engedélyezését is.

Egyébként a huszonhárom évig tartó jobboldali elnöki uralom után hivatalba lépő Mitterand elnök nem habozott azonnal lecserélni az állami rádió és televízió vezetését, mondván: „Nem akarunk tisztogatást, de a vezetői posztok egy bizonyos részét olyan férfiaknak és nőknek kell betölteniük, akiknek nézetei összhangban vannak az ország többségét alkotó emberekével. El kell érniük, hogy a többség által kívánt politika, amelyet mi ültetünk át a gyakorlatba, valóban érvényesüljön.”¹ Semmiféle aktualizálás nem áll szándékunkban, de azért annyit szabadjon megjegyeznünk: ismerősen csengenek ezek a szavak nekünk is.

Akit érdekel, könyvtári irodalmat böngészhet át a különböző európai országok médiarendszereit összehasonlítandó, de ennek az írásnak nem ez a témája. Ami számunkra most érdekes, az az, hogy elvontan közelítve a rendszerváltó országokban² akár szabadon is lehetett (volna) választani az ilyen vagy olyan médiamodellek között, mintegy szabadon alakítva, folytonosan átírva az átalakulás forgatókönyveit. Ez a közelítés azonban nem csupán *per se* történelmietlen, hanem – legalábbis a folyamatban részt vevők nézőpontjából – megengedhetetlenül és félrevezetően idealisztikus is: a gyökeres társadalmi átalakulás a hirtelen jött történelmi lehetőséget megragadva békésen ment végbe 1989–1990 során nálunk is, Lengyelországban is, Csehszlovákiában is, s mindabban, ami és ahogy a médiában történt, rengeteg volt az esetlegesség.

A KIALAKULT MÉDIARENDSZEREK JELLEMZŐIRŐL

Térségünkben a lengyel átalakulás számít kivételesnek, hisz azt a Szolidaritás szakszervezet egész nemzetet átfogó mozgalma előzte meg, és készítette elő ideológiai értelemben is a nyolcvanas években. A Szolidaritásnak volt elképzelése a média demokratizálásáról, amit a holdudvarába tartozó szakértők több-kevesebb részletre kiterjedve ki is dolgoztak, alkalmazkodva a mozgalom éppen aktuális nyilvánosság követeléseire (Jakubowicz 1990). A hatalomra jutott Szolidaritás azonnal liberalizálta ugyan a nyomtatott sajtót, de a demokratikus átmenet különleges körülményeire hivatkozva egyáltalán nem sietett a rádiózás és televíziózás közvetlen állami befolyásolását felszámolni – ebben a szférában a törvényi szabályozás csak négy és fél évvel az ottani rendszerváltozást követően lépett hatályba.

A magyar médiaátalakulásnak még kevésbé volt forgatókönyve, mint a lengyelnek, de ha a politikusok nem is, a civil szakértők azért megfogalmazták a maguk normatív modelljét

(Gálik et al. 1988), amely – a médiaelmélet nyelvén szólva – az úgynevezett társadalmifejlősség-modell szerkezetéhez és eszmeiségéhez áll a legközelebb. Ez a médiamodell hangsúlyozta a médiapiacban találja meg a működés tárgyi alapjait, de megpróbálja enyhíteni annak nemkívánatos hatásait. Az állami médiamonopóliumot és felügyeletet fel kell számolni, mindenki alanyi jogon beléphet a médiapiacra mint termelő és fogyasztó. A médiapiac mellett létre kell hozni a rádiózás és a televíziózás nagyfokú autonómiával bíró közszolgálati szektorát, melynek alapvető célja, küldetése a piaci erők által nem produkált, de a társadalmilag értékesnek ítélt műsorkínálat szolgáltatása a legszélesebb közönségnek. Emellett kívánatos a lapkiadásban egy olyan támogatási rendszer működtetése, amelyik a kulturálisan és tudományosan értékes, valamint a demokrácia működése szempontjából fontos, de a piaci mérőszámok szerint nem jövedelmező lapok megjelenését teszi lehetővé – fogalmazza meg *expressis verbis* a hivatkozott dokumentum.

Noha elméletileg ez a modell, amelyet civilek, a később megalakult Nyilvánosság Klub szakértői dolgoztak ki, megfelelt a magyar demokratikus átalakulás tételezett szükségleteinek, nem állt mögötte az a politikai erő, mint Lengyelországban, s minden vélelmezett erénye mellett aligha tekinthető többnek, mint kordokumentumnak: a folyamatok valószínűs menetére vajmi kevés hatást volt képes gyakorolni. A csehszlovák bársonyos forradalom, a diktatúra összeomlása pedig olyan hirtelen történt, hisz még a magyarhoz hasonló előkészítő tárgyalások sem előzték meg, hogy kár is lenne *ex ante* médiamodelleket kutatni. Ma már bátran állítható, hogy térségünkben a politikai rendszerváltozás előtt született normatív médiamodellek, ha egyáltalán voltak ilyenek, annyiban egyik országban sem állták ki az idő próbáját, hogy megvalósultak volna, de erre legfeljebb az átalakulás előkészítésének mámoros pillanataiban lehetett gondolni.

A médiarendszeren belül a nyomtatott sajtó átalakulása a vizsgált országok mindegyikében – a külföldi szakmai befektetők főszereplésével – gyorsan lezajlott, s létrejött az államtól független médiapiac. Noha voltak és vannak is törekvések a nyomtatott sajtóban a közvetlen állami szerepvállalás fenntartására, vagy – *nota bene* – időről időre olyan kísérleteknek lehetünk tanúi, melyek a szerepvállalás fokozására³ irányulnak, mégis az állami befolyás fő terepe a rádiózás és a televíziózás. Nem véletlenül, hisz – mint már említettük – ennek szabályozásában az állam még a sajtószabadságot legszélesebben értelmező demokráciákban is aktívan részt vesz.

Az átalakulás vizsgált országaiban a rádiózás és a televíziózás rendszerének liberalizációja sokkal lassabban és ellentmondásosabban zajlott, korán kiváltva az átalakulást tanácsadóként vagy más módon segítő külföldi szakértők kritikáját. Az amerikaiak elsősorban a magánszféra kialakításának, a kereskedelmi rádiók és televíziók engedélyezésének halogatótát nehezményezték, mondván, hogy igazából az új kormányok nem is akarják az egészet, mert félnek a legbefolyásosabb médiumok fölött frissen szerzett befolyásuk elvesztésétől (Bartlett 1991). A folyamatokat közelebbről követő és inkább ismerő európai szakértők mindenekelőtt a hír- és információs műsorok pártatlanságának kérdésére koncentráltak (Pragnell és Gergely 1992), s miután ennek egyik intézményi garanciáját az autonóm, az államtól leválasztott közszolgálati rádió és televízió működésében látták, sürgették ennek létrehozását. Valójában persze a két dolog nem független egymástól, hisz a kereskedelmi rádiók és televíziók működése mintegy a külső feltétele a közszolgálati rádiók és televíziók létének: „... a funkcionálisan működő közszolgálati szektor és az intézményi monopólium majdhogynem egymást kizáró fogalmak” (Gálik 1995: 29).

A kilencvenes évek első felének közép-kelet-európai médiatörténetét elemezve vetet-

te fel a szlovén Splichal (1994) a média olaszosodásának hipotézisét mint a legvalószínűbb alternatívát. Úgy vélte, hogy a térségben a médiafejlődés leginkább majd az olasz modell jellegzetességeihez áll a legközelebb, s megítélés kérdése, hogy mára, a kilencvenes évek végére mennyire tekinthető helytállónak hipotézise. A történetek mindenesetre bebizonyították, hogy a médiapiac létre tudott jönni a vizsgált országokban, beleértve a kereskedelmi rádiókat és televíziókat is, s a piaci szereplők többé-kevésbé autonómak – sarkosan fogalmazva ezek valós piaci képződmények, s nem állami hivatal módján működő szervezetek. Persze a piaci kép sem idillikus, s mi sem szeretnénk annak láttatni. Tény, hogy a kereskedelmi rádiók és televíziók működését mindenütt árgus szemekkel figyeli az állam, ami önmagában akár pozitívumként is felfogható lenne, ha nem párosulna oly gyakran a hatalmon lévők kemény támadásaival. A kereskedelmi műsorszolgáltatók magatartásában jól érzékelhetően fellelhető egyfajta konszenzuseresés az államhatalommal, ami lehet kritika tárgya, de itt és most ez is a piaci viselkedés része: nyilvánvaló, hogy nem akarják kockáztatni műsorszolgáltatási engedélyük felfüggesztését vagy visszavonását, ehhez már túl sok forog kockán.

Ugyanakkor a médiapiac talán legfontosabb korrekciós mechanizmusának és intézményrendszerének számító közszolgálati rádiók és televíziók nem születtek meg, legalábbis ez az uralkodó – s e cikk szerzője által is osztott – vélemény. Közép-Kelet-Európa általunk vizsgált négy országának kilencvenes években végbement médiafejlődését áttekintve írta a neves angol médiakutató, Colin Sparks a következőket: „Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy mondjanak bármit is a törvények, Közép- és Kelet-Európában nem állnak fenn azok a politikai és gazdasági feltételek, amelyek között virágozhatnék a közszolgálati média. Naivnak bizonyult az az elképzelés, hogy amennyiben megszületik a jogállam, a szabadon választott parlament és a független bíróság, akkor majd létrejön az az állapot is, amelyben demokratikusan kifejeződik a közakarat, és ennek megfelelően születnek a döntések. Az egész térségben, tekintet nélkül a jogi szabályozásra, az a politikai realitás, hogy a rádiózás és televíziózás feletti ellenőrzést mélyen átítatja a politika.” (Sparks 1998: 171).

Feltehetjük utólag a kérdést, hogy reális volt-e a nyolcvanas évek végén, az adott körülmények között a közszolgálati szektor létrehozására vonatkozó elképzelések megfogalmazása. Nem az a kérdés, hogy jogos volt-e az igény felvetése, hisz akkori és mai ismereteink szerint a demokratikus média nélkülözhetetlen tartozéka a közszolgálati rádiózás és televíziózás, hanem az, volt-e realitása a cél elérésének. Az átalakuló országokban a nagy társadalmi kérdések mindegyike – a magánosítás, a politikai okokból sérelmet szenvedett emberek erkölcsi és anyagi jóvátétele, az egyházi jóvátétel, a személyi felelősségrevonás, az ügynöklisták nyilvánossága, a közhivatal viselők átvilágítása stb. – mélyen át volt itatva politikával, s ezek a kérdések erősen megosztották a társadalmat.⁴ Az instabil politikai és pártrendszer körülményei között minden kormányzat szükségszerűen potenciális ellenfelet lát(ott) a tőle független közszolgálati intézményrendszer működésében, s hiú ábránd volt azt várni, hogy majd maga segítkezik ilyenek létrejöttében és megerősödésében. Amint a lengyel példáról írja a már hivatkozott Karol Jakubowicz: „... A részt vevő kommunikáció fogalmát, amelyet egykor a nemes eszményektől fűtött ellenzékiek dédelgettek, újradefiniálták, s mára a kormánytisztviselők és politikusok részvételével folyó kommunikáció lett belőle” (Jakubowicz 1996: 181).

A médiarendszerek átalakulását illetően a magunk részéről egyetértünk azzal a megállapítással, hogy „a média jövője főként négy, egymással összefüggő folyamattól függ Közép-Kelet-Európában, úgymint a parlamentáris demokrácia fejlődése, a piacgazdaság kiala-

kulása, a civil társadalom újjászületése és a kommunikációs technológiák minőségi javulása.” (Splichal 1994: 145). A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy vajon a magyar médiatörvény szövegéből, valamint alkalmazásának gyakorlati tapasztalataiból milyen következtetésekre jutunk az előbbieket fényében. Már itt előrebocsátjuk, hogy véleményünk szerint nagy ugrás aligha valószínűsíthető.

A MAGYAR ESET: TÖRVÉNY, ALKALMAZÁS, POLITIKAI KÖZEG

Még magasról nézvést” – hogy a költő szavaival éljünk – megállapítható, hogy a hatályos magyar médiatörvény lehetővé tette a történelmi feladat elvégzését, a rádiózás és televíziózás állami monopóliumának felszámolását, s a törvény az általa létrehozott közszolgálati intézmények autonómiájának jogi kereteit tekintve is kiállja a kritikát.⁵ Más kérdés, hogy a gyakorlatban a közszolgálati intézményekben a törvényi szabályozás nehézkessége – más tényezők hatásait felerősítve – bizonyos esetekben bénítónak bizonyult.

A közszolgálati rádió és televízió(k) tulajdonosi testülete, a kuratórium működési anomáliáit sokan elemezték már, s biztos állítható, hogy állandó veszély a közszolgálati médiumok mindennapi működésének ellehetetlenülése a túlbonyolított jogi konstrukciók miatt. A törvény alkalmazásának folyamatában hamar kiderült, hogy a törvénytörvény kialakításában létrejött politikai konszenzus inkább pillanatnyi, semmint időálló, ami megoldhatatlan helyzetekhez vezet(ett) a végrehajtás során. Az is kiderült, hogy a civil szféra érdeklődése a tulajdonosi testületekben való részvételt illetően messze elmarad attól, amit a törvény előfeltételez (Gálik 1997), s képviselőinek távolmaradása a kuratóriumi ülésekről megakadályozhatja a döntéshozatalt a stratégiai kérdésekben.

Nem szeretnénk leragadni a napi aktualitásoknál, ezért hadd folytassuk néhány általános szabályozási kérdés taglalásával, ezúttal nem médiakutatókat és jogászokat, hanem közgazdászokat – két Nobel-díjas kiválóságot – citálva. Az állami szabályozás kérdéseit elemezve az USA-ban Stigler (1989) rámutatott arra, hogy néhány előfeltétel teljesülése szükséges ahhoz, hogy a szabályozótestületek valóban a törvényi szándéknak megfelelően működjenek. Innen már szó szerint idézzük a jeles szerzőt:

„A szabályozótestület minden egyes tagjánál tisztáznunk kell, hogy vajon:

- a kérdéses egyén alkalmas-e az adott feladat ellátására;
- a kérdéses egyén érdekelt-e az adott feladat megfelelő ellátásában;
- mód van-e a szóban forgó egyén teljesítményének ellenőrzésére; s végül:
- felelősségre vonható-e a szóban forgó egyén, ha rossz vagy gyenge teljesítményt nyújt” (Stigler 1989: 355).

A magyar országgyűlésben a pártok – mintegy hallgatólagos megállapodást követve – 1996 februárjában kölcsönösen megszavazták egymás jelöltjeit a közalapítványok kuratóriumának elnökségébe és az ORTT-be, az utóbbi esetében ráadásul nagyvonalúan eltekintve a maga a törvény által felállított – igaz, eléggé szabadon értelmezhető – ötéves szakmai gyakorlat követelményétől is. Ez az eljárás nyomában sem emlékeztet az előbb Stiglertől idézett, általa ajánlott elvekre. A jelöltek személyéről elmaradt nyilvános vita tűnhetett ésszerű vagy kényszerű kompromisszumnak a törvény alkalmazásának induló szakaszában, hisz *ex*

lege mind az ellenzéki, mind a kormánypártok rendelkeztek azzal az erővel, hogy megakadályozzák a felállítandó testületek érdemi munkájának beindulását s ezzel a törvényi célként kitűzött, a közszolgálati és a kereskedelmi szféra egymásmellettségére és egyfajta egyensúlyára épülő úgynevezett duális médiaszerkezet kialakulását. Csakhogy ez a kompromisszum később erkölcsileg, sőt még anyagilag is igen sokba került. Innentől persze megint szubjektív megítélés kérdése, hogy elkerülhetőnek vagy elkerülhetetlennek ítéljük-e a szabályozó- és felügyelőtestületekben később kialakult áldatlan helyzetet.

Persze van olyan vélemény is, hogy eleve illúzió a médiatestületek tagjait tekintve a szakmaiság számonkérése. Peter Galliner, a Nemzetközi Sajtóintézet – IPI, Zürich – tiszteletbeli igazgatója is ennek adott hangot egy, a médiatörvény életbelépését követően nálunk rendezett szakmai tanácskozáson, mondván: „Naivitás lenne azt hinnünk, hogy bármely jelen vagy jövőbeli kinevezés politikamentesen történhetne Magyarországon. Önöknek mások a hagyományaik, mint Nagy-Britanniának. A BBC vezetői akár még függetlenek is lehetnének. (Általában persze ők sem függetlenek, hanem pártok politikusai.) Itt azonban a függetlenség elvi lehetősége is ki van zárva” (Galliner 1996: 53).

Célszerű talán még arra is emlékeztetni, hogy egy igazán szakszerűen felállított és működő szabályozótestület tényleges szerepe is torzulhat, diszfunkcionálissá válhat, s ezzel a lehetőséggel a jogalkotóknak, a törvényi keretek kialakításáért felelősöknek eleve számolniuk kell. Tanulságos ebből a szempontból egy másik Nobel-díjas amerikai közgazdásznak azon tanulmánya (Coase 1966), amelyben a vezető angolszász országok – az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Kanada – egymástól igencsak elütő rádió- és televízió-rendszerének gazdasági hátterét és szabályozását vizsgálta. Coase szerint hosszú távon az ágazati szabályozóhatóságok nem a közérdek szolgálatában működnek, és egyben azt is állítja, hogy ez nem szándék dolga. Bármennyire törekszik is ugyanis a szabályozó a közérdek érvényesítésére, előbb-utóbb maga is azon keretekben gondolkodik és cselekszik, amit a felügyelt iparágban általánosan elfogadnak, s ezáltal fundamentális változtatások véghezvitelére képtelenné válik. Az a tapasztalat, hogy a hatóságok a tendenciát tekintve azon iparágak foglyaivá válnak, melyeket szabályozniuk kellene, állítja Coase, aki mellesleg a minimális szabályozás híve. Az előbbieket persze már a szabályozás finomrétegeit érintő kérdések, idáig mi még el sem jutottunk.

Az a politikai közeg, amely az átmenet, a rendszerváltozás Magyarországot jellemezte és jellemzi, a médiaeseményeket illetően jószerivel csak posztmodern tárgyalást tesz lehetővé. Megkísérelve mégis a lehetetlent, hadd hívjuk segítségül a politikai kultúra fogalmát néhány kritikai észrevétel megtételéhez. A politikai kultúra tartalmát illetően „olyan attitűdökről, magatartás-jellegű keretekről van szó, amelyek között a politikai viselkedés bekövetkezik. ... A politikai kultúra ... nem örök és változatlan, nem eleve elrendelt, hanem a politikai élet intézményes gyakorlatának eredménye. Eredménye azonban olyképpen, hogy a kollektív tapasztalatok, közös beidegződöttségek pályáján halad, amely pálya évtizedes vagy akár évszázados tapasztalati hatások összege” (Gombár 1989: 63–64).

Bizonyított tényként kezelhető, hogy a médiatörvény végrehajtásában fontos szerepet játszó kormány maga is akadályozta a médiarendszer átalakítási menetrendjének betartását, amiért egyébként értelemszerűen felelősséget viselt. Talán még ennél is abszurdabb, hogy a Magyar Rádió tulajdonosi testületének egyik tagja rendszeresen, a nyilvánosság különböző fórumain sorozatosan támadta saját intézményét, mit sem törődve az okozott erkölcsi és anyagi károkkal. A közszolgálati intézményekben dolgozók a legmasszívabban ellenálltak a kapun belüli munkanélküliség megszüntetését célzó minden ésszerű törekvésnek, s a maguk

érdekvédelmi szervezetein kívül szövetségesül hívták nemcsak a sajtót, hanem az ügyben a saját érdekeiket felismerni vélő politikusokat is. A Magyar Televízió Rt. vezetése 1996–1997 során a folyó kiadásokra elherdált súlyos milliárdokkal, az intézményi szerkezetátalakítás, a radikális létszámcsökkentés, a felgyülemlett adósságok visszafizetésének elodázásával, a jövőt szolgáló beruházások (sugárzási jogok megszerzése, technológiai fejlesztés stb.) negligálásával szinte jövátételten károkat okozott az intézménynek, hisz a gazdasági összeomlás előidézésével az intézményi autonómia legfontosabb tartópilérét döntötte ki. A racionális elemzés számára ezek az események alig értelmezhetők, illetve csak annyiban, amennyiben a a politikai kultúra hiányában vagy – finomabban szólva – nem kellő színvonalában véli megtalálni az okokat.

A TÖRVÉNY LEHETSÉGES MÓDOSÍTÁSÁNAK NÉHÁNY ELVI KÉRDÉSÉRŐL

Médiaelméleti axióma, hogy a konkrét médiarendszer szerkezete minden országban erősen függ a társadalmi berendezkedés legfontosabb jellemzőitől, s annak alávétve működik. Ebből kiindulva a magunk részéről meddőnek tartunk minden olyan felvetést, amely – megengedjük: akár a legnemesebb szándékkal – mintegy a parlamenti pártok befolyásának kizárására irányul a médiatestületekben. A többpárti demokráciákból nem lehet, úgymond, kilúgozni a pártokat, ezzel a gondolattal talán jó lenne megbékélni.

Mindez természetesen nem jelenti a mai helyzet kritikátlan elfogadását, hisz ép ésszel aligha helyezkedhetünk más álláspontra, mint arra, hogy a pártok befolyásának korlátozása a médiában a demokrácia lényegéhez tartozik. A hatályos törvény módosítása viszont csak akkor képzelhető el, amennyiben a közszolgálati médiumok tulajdonosi-felügyeleti funkcióit ellátó kuratóriumok összetételét illetően az 1998–99 során kialakult patthelyzet megoldódik. Ez a média világán messze túlmutató politikai kompromisszum kérdése, ezért e helyütt nem is tárgyalandó: minden további felvetésünk ezen kompromisszum megszületésének előfeltételezésén alapul.

A törvény szabályainak egy része a tartalomhoz, másik része a médiumok feletti felügyelethez, harmadik része a terjesztéssel kapcsolatos kérdésekhez kapcsolódik. A terjesztés médiatörvényben való szabályozása egyáltalán nem szükségszerű, ha úgy tetszik, nem tartozik a lényeghez. Már több fórumon felvetették, illetve szakértői munkaanyagban megfogalmazták itthon és külföldön egyaránt, hogy a médiatörvényeket, úgymond, meg kéne szabadítani a terjesztéssel kapcsolatos rendelkezésektől. Az ok egyszerű: az információs technológiák fejlődése napjainkban viharosan gyors, ugyanakkor egy politikailag ennyire kényes törvény módosítása mindenütt nehézkes, nálunk ráadásul kétharmados többséget is igényel, így az új terjesztési eljárások bevezetését a médiában gátolhatja a törvény. A legjobb példát erre a digitalizáció jelenti, ami nemcsak a jövő, hanem már részint a jelen is, nem kis fejtörést okozva a jogalkalmazásért felelősöknek.

A közszolgálati médiumok feletti felügyeletben olyan szervezeti megoldásokat kell találni, amelyek – a maival ellentétben – alkalmasak arra, hogy a verseny körülményei között is megtarthassák működőképességüket. Az anyagi ellehetetlenülés törvényszerűen vezet az intézmények kiszolgáltatottságához a mindenkori kormánynak, a diszfunkcionális műkö-

déshez. Természetesen ennél a javaslatnál megint visszakanyarodunk a politikai kultúrához, hisz a hatalmon lévők rövid távú érdekei valóban keresztezhetik az autonóm intézmények létrehozásával kapcsolatos hosszú távú érdekeket, s ezen a tényen semmiféle törvényi módosítás nem segíthet. Ezt vagy be tudja számítani a maga cselekvéseibe a politika, vagy nem, s akkor marad, állandósul a közszolgálati intézmények kisajátására való mohó törekvés az éppen hatalmon lévők részéről.

Az információs technológiák szemünk előtt zajló forradalma is – talán sokaknak furcsa módon – erősíti a közszolgálati médiumok iránti igényt. A médiafogyasztás szükségszerű fragmentálódásával, úgy tűnik, még inkább igény lesz az audiovizuális közjavak előállítására és terjesztésére, mint eddig, s ennek az intézményrendszerében a közszolgálati rádió és televízió továbbra is nélkülözhetetlen szerepet kell(ene) hogy betöltsön. Ez nemcsak afféle könnyen félreoltható szakértői vélekedés, ami a világ akadémiai berkeiben dívik, hanem a különböző fejlett országoknak és integrációknak az információs társadalommal, annak következményeivel kapcsolatos hivatalos dokumentumaiban is markánsan megjelenő következtetés, ami – *horribile dictu* – számunkra sem közömbös.

A tartalomszabályozás a médiatörvény lényege, a világ összes ilyen jogszabálya ezt próbálja az adott országban és korban érvényes normák szerint jól-rosszul megvalósítani. Erre azután valóban nem adható általános recept, de annyi vélelmezhető, sőt tán bizonyítható is, hogy a társadalmi stabilitással, a szerves fejlődéssel jellemezhető demokratikus országokban minden bizonnyal nagyobb a konszenzus jó néhány törvényi kulcsfogalmat, mindenekelőtt a hír- és információs műsorok pártatlanságát illetően, mint nálunk vagy más rendszerváltó országokban. Nehéz lenne tehát a tartalomszabályozást érintően bölcs tanácsokkal szolgálni a törvényhozóknak, ha netán igényelnék is. Mégis, ismét megkísérve a lehetetlent, csak annyit merünk felvetni, minél inkább civiliséteni, társadalmasítani lehet a tartalom feletti ellenőrzést, annál jobb. A mikéntre való technikák sokfélék, amint a fejlett demokráciák tapasztalatai mutatják, s egyik sem tökéletes. Igaz, ilyet botorság is lenne keresni, vélelmezni.

Vizsgálatunk tárgyához szorosan hozzátartozik az állami szabályozás mellett az önszabályozásra való utalás. A mai társadalmakban az önszabályozás jelentősége általában véve is egyre erősödik, hozzájárul a társadalmi stabilitás megőrzéséhez, s emellett – hogy egy harmadik Nobel-díjas közgazdászra is hivatkozzunk – pozitív hatással bír a gazdasági hatékonyságra (Arrow 1973). Kifejezetten a média világát tekintve éppen a számítógépes világhálózat, az Internet tömegkommunikációs médiumként való működése során vált nyilvánvalóvá, hogy hatékony tartalomszabályozás csak a szereplők önszabályozása révén valósítható meg, az állami szabályozás e téren legfeljebb csak keretjellegű lehet.

Az önszabályozás kiinduló elve viszont az önkorlátozás, ami persze csak akkor várható el a kommunikációs folyamat szereplőitől, ha az állam ebben is példát mutat a maga szabályozási tevékenysége során. Ami egyszerű jogtechnikai eszközökkel és némi önkorlátozással gyorsan megoldható, s ilyen például a közszolgálati média kuratóriumainak jogi vitákat kizáró felállítása, azt meg kell oldani, enélkül aligha hiteles a politikusok részéről a média-intézmények felelős önkorlátozására apellálni vagy annak hiányát emlegetni.

Befejezésül térjünk vissza röviden a média olaszosodásának lehetőségéhez. Van erre is fenyegetés nálunk is,⁶ s talán a vizsgált másik három országban is, de a forgatókönyv más is lehet. Nincsenek kikerülhetetlen determinációk, mint ahogy nincsenek csodareceptek sem az egészséges médiarendszer felépítéséhez. Ami van, az a mérlegelés lehetősége és felelőssége, ami persze nem egyforma mindenki számára: a főszerep most megint a politikusoké, a civilek, a szakértők, az érdeklődők pedig kíváncsian várják a következő lépést.

¹ *Le Monde*, 1981. szeptember 29. Idézi: Kuhn (1995: 170).

² A tárgyalás során praktikus okokból csak három ország, Magyarország, Lengyelország és Cseh-szlovákia (illetve 1992-től: Csehország és Szlovákia) képezi a példatárat, több a jelen írás kereteibe nem fér.

³ Nálunk az 1998 nyarán hatalomra került új kormánykoalíciónak a médiaegyensúly helyreállítása címen futó ilyen kampánya is ennek a törekvésnek a megnyilvánulása.

⁴ Itt kénytelenek vagyunk egy utalást tenni arra, hogy a volt NDK e tekintetben talán markáns kivételnek számított, de az ottani média átalakulása nem is képezi jelen tanulmány vizsgálódásának tárgyát.

⁵ Természetesen található ezzel homlokegyenest ellenkező vélemény is a szakirodalomban, lásd például Vásárhelyi (1998) írását.

⁶ A magyar újságíró-társadalom megosztottsága, a közösen elfogadott szakmai etika hiánya, amint már említettük, éppen az egyik előfeltétele a fenyegető olaszosodásnak.

IRODALOM

Arrow, K. J. (1973): Social Responsibility and Efficiency. *Public Policy*, 21.

Az Országos Rádió és Televízió Testület 1998. évi beszámolója a Magyar Köztársaság Országgyűlésének. Budapest, 1999, ORTT.

Bartlett, D. (1991): Eastern European media: U.S. role in promoting freedom. *Broadcasting Abroad*, November.

Coase, R. (1966): The Economics of Broadcasting and Advertising. The Economics of Broadcasting and Government Policy. *The American Economic Review*, May.

Gálik, M. – Halmai G. – Hirschler, R. – Lázár, G. (1988 szerk.): Javaslat a sajtónyilvánosság reformjára. *Kritika*, 10. sz.

Gálik, M. (1995): A közszolgálatosság jelene és jövője – nálunk és másutt. In: Terestyéni, T. (szerk.): *Közszolgálatosság a médiában*. Budapest, 1995, Osiris Kiadó–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 25–30.

Gálik, M. (1997): Van törvényünk... *Jel-Kép*, 1. sz.

Galliner, P. (1996): Hozzászólás A közszolgálati televíziózás és média Európában és a magyar médiatörvény címmel Budapesten rendezett konferencián. In: *Médiakonferencia*. Budapest, 1996, ORTT, 52–53.

Gombár, Cs. (1989): *Borítékolt politika*. Budapest, Pénzügykutató Rt.

Jakubowicz, K. (1990): 'Solidarity' and Media Reform in Poland. *European Journal of Communication*, Vol. 5. 333–353.

Jakubowicz, K. (1996): Poland: Prospects for Public and Civic Broadcasting. In: Raboy, M. (ed.): *Public Service Broadcasting for the 21st Century*. Luton, John Libbey Media.

Kuhn, R. (1995): *The Media in France*. London–New York, Routledge.

Mancini, P. (1991): The Public Sphere and the Use of News in a Coalition System of Government. In: P. Dahlgreen and C. Sparks (eds.), *Communication and Citizenship*. London, Routledge, 137–156.

Sparks, C. (1998): *Communism, Capitalism and the Mass Media*. London, Sage Publications.

Splichal, S. (1994): *Media beyond Socialism*. Boulder, Westview Press.

Stigler, G. (1989): *Piac és állami szabályozás*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Vásárhelyi, M. (1998): Törvénytől sújtva. In Vásárhelyi Mária és Halmai Gábor (szerk.): *A nyilvánosság rendszerváltása*. Budapest, 1998, Új Mandátum Könyvkiadó, 219–235.

Urbán Ágnes

AZ INTERAKTÍV TELEVÍZIÓZÁS

Az interaktív televíziózás évek óta a médiaipar fejlődésének egyik kulcsszava, sokan hiszik, hogy az elkövetkezendő években bekövetkezik az a nagy áttörés, amely a televíziózás teljes átalakulásához, a nézői szokások megváltozásához vezet. Egyelőre azonban még az sem teljesen tisztázott, hogy mit is jelent az interaktivitás, és végképp bizonytalan, hogy mikor válik tömegfogyasztási cikké a televíziózásnak ez a formája.

Nehéz meghatározni, hogy az interaktív televíziózásban (ITV) mi biztosítja a műsorkészítők és a fogyasztók közötti közvetlen kapcsolatot. Sokak számára az interaktív televíziózás jelentheti egy átlagos műsor interaktív elemekkel való kibővítését, így például egy olyan hírműsort, amelynek helyszíne két különböző városban van, és a program során folyamatosan kapcsolgatják a két stúdiót. Hasonlóképp a nézők telefonos bejelentkezése, illetve a speciális telefonszámok – amelyeknek felhívásával a nézők kinyilváníthatják véleményüket, vagy szavazhatnak valamire – is nevezhetők az ITV egy formájának.

Mások úgy gondolják, hogy a csatornák számának széles választéka, a televíziós tartalom fölötti fogyasztói kontroll, a különböző programok és filmek kereslet szerinti terjesztése vagy különböző háztartásban élő emberek valós idejű kapcsolattartása – játékok, illetve kommunikáció formájában – meríti ki az ITV fogalmát. Egyelőre még nincs pontos meghatározása az interaktív televíziózásnak, a definíciós kérdésekre valószínűleg a piac adja majd meg a választ; idővel kiderül, hogy mely szolgáltatásoknak van létjogosultságuk a piacon, és melyeknek nincs. A definíciós problémából eredően egyre elterjedtebb az „emelt szintű televíziózás” (*enhanced television*) kifejezés, amely arra utal, hogy a néző egy klaviatúra vagy egy alfanumerikus távirányító segítségével speciális információkat kérhet le vagy küldhet el a televíziókészüléken keresztül.

Az akadémiai és a közigazgatási szféra szintén próbálja megtalálni az interaktív technológia új felhasználási területeit az elektronikus ügyintézés, az egyetemi adatbázisokhoz való hozzáférés, a távoktatás és a szociális szolgáltatások új formáiban. Ez a megközelítés már egyenesen a tömegmédia alkonyáról és a fogyasztó preferenciái által összeállított, interaktív média elterjedéséről beszél. Ebben az esetben azonban nemcsak a tömegkommunikáció átalakulásáról, hanem az információs társadalom tagjainak egy egészen új életformájáról is szó van.

Az ITV definiálása helyett az elemzés egy másik módja lehet egyes jellemzők meghatározása, és ezután a különböző rendszereket már annak alapján lehet osztályozni, hogy mennyiben elégítik ki ezeket a jellemzőket. A vizsgálat dimenziói a következők lehetnek:

- a szolgáltatás típusa (szöveg, fénykép, videó, információ, játék, szórakoztató programok, kommunikáció);
- a szolgáltatás egyedisége (a háztartások akár egyenként, egymástól függetlenül tudnak kapcsolatba lépni a televízióval, vagy az adott időpontban tévéző háztartások csak együttesen tudják ezt megtenni);
- alaptéchnológia (televízió, számítógép, videó, telefon);
- az inputok típusa (választás vagy alfanumerikus bevitel);
- az input bevitelének módja (klaviatúra, távirányító, érintésre érzékeny képernyő);
- valós idejű vagy késleltetett interakció.

Külön figyelmet érdemel a szolgáltatástípusok vizsgálata, hiszen az új technológia piaci sikeréhez szükség van egy olyan húzóerőre (*killer application*), amely alkalmas a fogyasztói szokások megváltoztatására. Az eddig alkalmazott szolgáltatások közül sokan a filmek igény szerinti rendelését és az interaktív játékokat tartják alkalmasnak erre a szerepre, de elképzelhető, hogy – mint oly sok technikai innováció esetében – a valódi áttörést majd egy olyan új szolgáltatástípus hozza meg, amelynek jelentőségét ma még senki nem ismeri. Jó példa erre a kábeltelevíziózás, amely már egy régóta ismert terjesztési technológia volt, de amerikai fejlődése a hetvenes években, az HBO megjelenésével gyorsult fel igazán.

Tekintettel kell lenni arra is, hogy a ma népszerű televíziós műsortípusok nem azonos mértékben alkalmasak az interaktivitás kihasználására. Sokan gondolják, hogy úgynevezett nem lineáris televíziós műfajok – például a hírműsorok vagy a sportközvetítések – válnak az új technológia zászlóvivőivé, míg más műsortípusok, így a filmek, sorozatok esetében sokkal kisebb lesz az interaktivitás vonzereje. A feltételezésnek kétségtelenül van alapja, hiszen míg egy filmet az ember általában elejétől kezdve néz végig, addig a hírek esetében mindenki más-más eseményről szeretne részleteket megtudni, a sporteseményeket sokan egyedi kameraállásból néznék végig. A filmek esetében leginkább csak a választásra korlátozódik az egyéni preferenciák szerepe, a hír- és szórakoztatóműsorok esetében azonban ez már a műsorkészítésre is kiterjedhet.

Az új televíziós technika elterjedése minden bizonnyal hozzájárul a programok szórakoztatóértékének növeléséhez, és egészen újszerű élményt nyújt a televíziónézőknek. Nagy kérdés azonban, hogy a megnőtt fogyasztói szuverenitásba, a nézők szabadabb műsorszerkesztésébe miként tudnak beilleszkedni a hirdetési piac szereplői. A digitális technológia megjelenése kettős hatással volt a hirdetések hatékonyságára. A sokcsatornás rendszer, az egyes csatornák nézőszámának csökkenése jelentősen megnövelte a reklámköltséget, ugyanakkor a csatornák szűkebb célközönsége lehetővé tette meghatározott szegmensek elérését, így növelve a hirdetési hatékonyságot.

Hasonlóan ellentmondásos hatással van a reklámpiacra az interaktivitás megjelenése, hiszen az, hogy a fogyasztó – az internethez hasonló módon – rákattinthat a hirdető ikonjára, és információkat kérhet a bemutatott termékről vagy cégről, sőt, akár meg is vásárolhatja azt, egészen új attitűdöt vár el az eddig passzívnak tekintett befogadótól. A hirdető tartanak attól, hogy a televíziózást elsősorban kikapcsolódásnak tekintő nézők nem fognak részletes információkat gyűjteni és azonnali vásárlási döntéseket hozni az interaktivitást biztosító reklámpotok hatására. Az interaktivitás felvet egy olyan problémát is, amellyel eddig keveset foglalkoztak a reklámszakemberek. Míg az internet esetében a fogyasztó böngészése, egy web-hely megtekintése nem csökkenti más helyek meglátogatásának valószínűségét, a programfolyamot sugárzó televízió esetében ez az állítás már nem feltétlenül igaz. A rek-

lámblokkban elsőként megjelenő hirdetés – amennyiben kellően figyelemfelkeltő – a nézők egy jelentős részének érdeklődését magára vonhatja, és a távirányító segítségével részletes információt kérő fogyasztók a továbbiakban nem kísérik figyelemmel a televíziós csatorna által sugárzott reklámokat. A televíziózásra jellemző, több spotból áll reklámblokkok esetében számolni kell azzal, hogy minden interaktív reklám csökkenti az utána sorra kerülő hirdetések nézőközönségét. Elképzelhető, hogy az ITV nemcsak az alkalmazott technológia és a nézői szokások szintjén forradalmasítja a televíziózást, de megváltoztatja az iparágban régóta kialakult média–fogyasztó–hirdető viszonyrendszert is.

AZ INTERAKTÍV TELEVÍZIÓZÁS TÖRTÉNETE

Az ITV története sokkal régebbre nyúlik vissza, mint azt a legtöbben gondolnák. Már 1950-ben megjelent az interaktivitásnak egy rendkívül egyszerű, ámde igen ötletes formája, amikor a CBS társaság *Winky Dink and You* című gyermeksorozata egy speciális játékra hívta nézőit. A helyi trafikokban lehetett megvásárolni egy műanyag védőréteget, amelyet a televízió képernyőjére ragasztva a gyerekek filctollal „mutathatták meg” a rendszeresen veszélybe kerülő rajzfilmhős Winky Dinknek, hogy miként menekülhet ki szorult helyzetéből. A kísérlet egyik legfőbb hátránya az volt, hogy sok gyermek nem vásárolta meg a műanyag borítást, hanem egyszerűen a tévé képernyőjére rajzolt filctollal.

Ebben az időszakban már elterjedtek voltak televíziós műsorokhoz kapcsolódó közönségszavazások, nemcsak Amerikában, de Európában is. Ennek egyik kezdetleges formája az a Magyarországon is ismert megoldás, amikor valamely közmű bekapcsolásával – például a villany felkapcsolásával – kell szavazni egy adott műsorszámra, és az nyer, akinél a szolgáltató mérése szerint leginkább kileng a mutató. Ugyanennek a műfajnak egy modernebb változata a telefonos közönségszavazás, amikor a nézők különböző telefonszámok felhívásával nyilváníthatnak véleményt.

A hetvenes évek igen gazdag volt az interaktív kísérletekben, több tudományos szervezet és közintézmény támogatta az ilyen irányú kutatásokat. A különböző tesztelések általános tapasztalatait három pontban lehet összefoglalni. Egyrészt rengeteg technikai probléma merült fel, az alkalmazott megoldások még sokszor kezdetlegesek voltak, meglehetősen megbízhatatlanul működtek. Másrészt a szükséges felszerelés igen drága volt, a tesztelésben részt vevő háztartások többsége önerőből képtelen lett volna megfizetni a hardver eszközök árát. Nyilvánvalóvá vált, hogy a piaci sikerhez elengedhetetlenül szükséges a költségek csökkentése. Harmadrészt a technológiai kérdések mellett szociológiai problémák is felmerültek, hiszen – mint minden innováció – ez is szükségessé tette a fogyasztói szokások megváltozását. Ezt a kísérletek vezetői sokszor nem vették figyelembe, és így a tesztek éppen a résztvevők ellenállása miatt buktak meg.

Ennek az időszaknak a legérdekesebb kísérlete a Qube-rendszer volt, amely Ohio-ban vizsgálta az interaktív kábeltévé kereskedelmi lehetőségeit. A technológia túlságosan drága volt – csak a háztartásokban elhelyezett terminál mintegy 200 dollárba került –, ráadásul az adatáramlás igen megbízhatatlanul működött. Kiderült, hogy az interaktív műsorok készítése rendkívül drága, míg egy alacsony költségvetéssel elkészített interaktív műsor nem versenyképes a hagyományos csatornák nem interaktív programjaival. Annak ellenére, hogy

sok háztartás bekapcsolódott a Qube-kísérletbe, az interaktív programokban való részvétel igen alacsony volt, leszámítva néhány játék *format*ot. Fontos tapasztalat volt azonban az, hogy amennyiben a „fizess és nézd” (*pay-per-view*) típusú műsorok árát csökkentették, ez a szolgáltatás életképes volt a piacon, sőt, néhány olyan interaktív *format* is ekkor került ki-próbálásra, amely a későbbiekben más szolgáltatások – például az MTV csatorna műsorainak – alapját adta.

A Qube-teszt fő tanulsága nem az volt, hogy az ITV nem versenyképes a tömegmédiával szemben, sokkal inkább az, hogy az interaktív televíziózás csak egy valóban működőképes gazdasági és technológiai környezetben terjedhet el. Még ilyen adottságok mellett is hosszú ideig tart, amíg a műsorkészítők felépítik az új médiumot, hiszen nem várható el, hogy a közönség egyik napról a másikra változtassa meg a fogyasztói szokásait.

A nyolcvanas években az interaktív média – különböző formákban – megjelent a háztartásokban, az üzleti életben vagy éppen az oktatásban. Jelentős különbségek voltak az egyes technológiák piaci elfogadottságában – egyaránt volt példa a kiugró sikerre (videomagnó), nagy bukásra (interaktív videolemezek) és olyan innovációra, amelynek terjedésében egymást követték a sikerek és a kudarcok (videojátékok). Ugyanakkor erre az időszakra tehető az interaktív technológiákhoz szükséges eszközök rohamos terjedése az oktatásban, a háztartásokban és a munkahelyeken egyaránt. A legjobb példa erre a személyi számítógép, amely – a CD-ROM meghajtó hozzáadásával – multimédia terminállá változott, és így később a legtöbb interaktív alkalmazás alapjává vált. A terjedéssel párhuzamosan a fogyasztók is egyre otthonosabban kezdték használni azokat az eszközöket, amelyekre jellemző az interaktivitás valamely formája. A PC-k, a bankjegykiadó automaták, a video-távírányítók, a mikrohullámú sütők és az egyéb eszközök mindennaposá válása folyamatosan alakította ki a használat képességét, és egyre inkább lebontotta azokat a korlátokat, amelyek korábban az interaktív eszközök terjedésének útjában álltak.

AZ ITV A KILENCVENES ÉVEKBEN

Ebben az évtizedben számos telekommunikációs cég és kábeltársaság indított olyan kísérletet, amely az interaktív szolgáltatások piaci fogadtatását vizsgálta. Különösen az Egyesült Államokban vált elterjedté az olyan teszt piacok kialakítása, ahol valós piaci körülmények között tudták megfigyelni a fogyasztói preferenciák alakulását.

A kilencvenes évek elején az AT&T egy korai kísérletében, amelybe saját alkalmazottait vonta be, megállapította, hogy az ITV-hálózattal felszerelt háztartásokban erős kereslet mutatkozik az interaktív oktatási programok, a sport és a játékok iránt. A TCI, az AT&T és a US Westnek az igény szerinti filmrendelések (*movies-on-demand*) elemzésére irányuló közös denveri kísérletében a teszt háztartások havi átlagban 2,5 filmet rendeltek, ami sokkal magasabb érték, mint amit a *pay-per-view* szolgáltatással ellátott otthonok esetében mérnek. Ami különösen érdekes, hogy sokan a fizető szolgáltatásukat (például HBO) mondták le, és helyette filmet rendeltek, tehát az interaktív szolgáltatások megjelenésével a családi költségvetésben nem növekedett a szórakozásra költött pénz mennyisége, inkább csak átrendeződött az aránya. A GTE által vezetett kaliforniai kutatásban arra a megállapításra jutottak, hogy bár a nézők számára nagyon vonzó az igény szerinti filmrendelési lehetőség,

csak minimális felárat (1 dollárt) hajlandóak fizetni a videotékában történő megrendeléshez képest.

Két ITV-kísérlet, az Interactive Network (Kalifornia és Illinois), valamint a Videoway (Montreál) tesztje egyaránt két évig tartott, különböző eredménnyel. Az Interactive Network szolgáltatásának vételéhez szükség volt egy több száz dollár értékű terminálra – ezen ment végbe maga az interakció – és a magas havidíj megfizetésére. Ezért játékokban lehetett részt venni, és sportesemények eredményére lehetett tippelni, de a szolgáltatás nem nyújtott eredeti tartalmat. A kísérlet nem nevezhető különösebben sikeresnek, kevesen vettek részt benne, bár tény, hogy ők igen nagy aktivitással használták ki az interaktív lehetőségeket. A Videoway esetében ezzel szemben a havidíj 10 dollár alatt maradt, és nem volt szükség hardver-beruházásra, az interakció a televíziókészüléken keresztül ment végbe. A szolgáltatás valódi eredeti tartalmat is kínált, interaktív hírműsort, gyerekprogramot és játékokat. Ezzel meglehetősen nagy előfizetői bázist sikerült kiépíteni, és a próbálkozás nyereségesnek bizonyult.

A kilencvenes évek első felének kísérleteiből összességében megállapítható, hogy a fogyasztók számára az igény szerinti filmrendelés, a játékok, a gyerekprogramok és az originális interaktív tartalom az, ami igazán vonzó, de ez is csak akkor, ha nem kell érte túlságosan magas felárat fizetni és drága hardver-eszközöket vásárolni.

Az évtized közepén egyre több és egyre komplexebb kutatás indult, amely az ITV potenciális piacát próbálta felmérni. Ezekből a tesztekben kiderült, hogy az ITV terjedésének alapkérdése, hogy mekkora költséget jelent a hálózati infrastruktúra kiépítése a szolgáltatók és a szükséges felszerelés installálása a fogyasztók számára. A szolgáltatók esetében tett beruházások esetében figyelembe kell venni, hogy a hálózatok fejlesztésére szükség van akkor is, ha nem vezetnek be az interaktív szolgáltatásokat, így tehát érdemesebb csak azzal a határköltséggel számolni, amelyet közvetlenül az interaktivitás kiépítéséhez lehet rendelni (1. táblázat). Szakértői becslések szerint az Egyesült Államokban hozzávetőleg 100-500 milliárd dollár között van az az összeg, amely az interaktív infrastruktúra országos kiépítéséhez szükséges, de ha tekintetbe vesszük, hogy a telekommunikációs infrastruktúra fejlesztése nemcsak az ITV-hez, hanem egyéb szolgáltatásokhoz is kötődik, akkor kiderül, hogy ez az összeg jóval kevesebb. Az is kérdéses egyelőre, hogy a fogyasztók milyen formában hajlandók többet fizetni a szolgáltatásért: ha egy egyszeri komoly beruházást kell tenniük a hardver-eszközök beszerzésekor, vagy ha viszonylag alacsony beruházási költség mellett magas havidíjat kell fizetniük a hálózat használatáért.

1. táblázat

Az ITV infrastruktúra kiépítésének határköltsége

Társaság	Az Információs Szupersztrádára költendő bejelentett összeg (md\$)	Időkeret (év)	Becsült határköltség (md\$)
Ameritech	33,0	15	4,1
Bell Atlan-tic	11,0	5	1,0
MCI	20,0	6	9,0
Pacific Telesis	16,0	7	2,0
SNET	4,4	15	0,4
Time War-ner	5,0	6	3,2

Forrás: Carey, J.: *The Interactive Television Puzzle*, 10. o.

A kilencvenes évek közepének első igazán nagyszabású piaci tesztjét a floridai Orlando-ban végezte a Time Warner társaság, amely négyezer háztartásnak kínálta az ITV-szolgáltatást, különböző árszintek és eltérő hirdetési formák mellett. A kísérlettel arra akartak választ kapni a kutatók, hogy milyen szolgáltatásokat igényelnek a fogyasztók, miért és mennyit hajlandók fizetni, és mindezt milyen módon kell „csomagolni” ahhoz, hogy valóban vonzóvá váljon a megrendelők számára.

Kiderült, hogy a televízión keresztül történő interaktív vásárlás, a videojátékok és filmek igény szerinti letöltése egyaránt népszerű a fogyasztók körében, de egyik sem alkalmas arra, hogy széles körben elterjessze a technológiát. Meglepő módon a hálózat legsikeresebb szolgáltatása a bélyegárusítás volt, hiszen ezzel a fogyasztók megtakaríthatták a postai sorbaállással töltött időt. A bélyegvásárlásnak ugyan nincs kellő piaci súlya ahhoz, hogy egy drága technológia zászlóvivőjévé váljon, azonban jól mutatja azoknak a helyi szolgáltatásoknak a szerepét, amelyek gyors és kényelmes elérhetőségével a fogyasztók időt takaríthatnak meg.

A Hong Kong Telecom 1998-ban indította be nagyszabású piaci tesztjét, amely – az orlandóihoz hasonlóan – nem nevezhető kirobbanó sikernek, holott a helyszín két szempontból is tökéletes választásnak tűnik. Egyrészt az ott élő emberek rendkívüli mértékben érdeklődnek a legújabb technológiák iránt, fogékonyak minden újdonságra. Másrészt a lakosság jelentős része kis területen, lakótömbökben lakik, ami az Egyesült Államokhoz képest hozzávetőleg 40 százalékkal csökkenti a háztartások hálózatba való bekapcsolásának költségét. Annak ellenére, hogy a társaság óriási befektetést tett (csak az infrastruktúra kiépítése 180 millió dollárt emésztett fel), az eredmény elmaradt a várttól: 1999 márciusáig 250 ezer előfizetőt vártak átlagosan havi 50 dolláros díjjal, de mindössze 80 ezren fizettek elő, és ők is átlagosan csupán 35 dollárt költöttek. A cég vezetői elmondták, hogy a rendszert nyolcvan százaléokban filmek letöltésére használták, ezen belül is különösen magas volt a pornográf filmek aránya. Elgondolkoztató, hogy a vizsgált háztartások kevesebb videokazettát kölcsönöztek a kísérlet időtartama alatt, és többet költöttek az interaktív filmrendelésre, mint korábban a kazettakölcsönzésre. A kereslet nagyságából azonban egyértelműen kiderült, hogy a filmek nem alkalmasak a „killer application” szerep betöltésére, és ugyanez mondható el a többi szolgáltatásról: a zenei eseményekről, élő *karaoke show*-ról, lóversenyek közvetítéséről.

Az elmúlt évek egy újabb jelentős interaktívteszt-piacra Szingapúr lett, amely versenyre akart kelni a térségben technológiai vezető szerepet betöltő Hongkonggal. A Singapore ONE elnevezésű széles sávú hálózat – az előbbi két példától eltérően – a személyi számítógépekre helyezte a hangsúlyt. A kísérlet óriási bukáshoz vezetett, mindössze 14 ezren fizettek elő a szolgáltatásra, a magyarázat szerint azért, mert a fogyasztók idegenkedtek attól, hogy a számítógépen keresztül televíziózzanak.

A FOGYASZTÓI SZOKÁSOK MEGVÁLTOZÁSA

Az interaktív televíziózás tömeges elterjedésének feltétele, hogy a fogyasztói szokások átalakuljanak, és az eddigi, fotelben ülő – időnként szundikáló, máskor moyorót ropogtató – passzív néző sztereotípiájával szemben kialakuljon az új, aktív nézői vi-

selkedés. A fogyasztói szokások megváltoztatásának korlátait és lehetőségeit érdemes abból a szempontból megvizsgálni, hogy mi lesz az ITV alaptechnológiája, a televíziókészülék, avagy a személyi számítógép válik a jövő termináljává.

A tévékészülék mint interaktív platform

Az első eset, vagyis amikor a televíziókészülék egy továbbfejlesztett változatával válik lehetségessé az interaktív szórakozás, sok szempontból növeli a piaci elterjedés esélyét. A televíziózás fejlődése eddig is azt mutatta, hogy a nézők hosszabb-rövidebb idő alatt elfogadják azokat a változtatásokat, amelyek a szórakozás minőségét emelik, még akkor is, ha ezek a változások új szokások kialakítását, új képességek elsajátítását feltételezik. A távirányító vagy a videomagnó az interaktivitás egy sajátos formáját valósította meg, részben új fogyasztói szokásokat alakított ki, növelte a nézők rugalmasságát. Az a tény, hogy az interaktív szórakozás platformja egy olyan készülék, amelynek használata minden háztartásban elfogadott és általános, nagyban segítheti az ITV elterjedését, és jelentősen csökkentheti az ezzel kapcsolatos költségeket.

A televíziós megvalósítás ugyanakkor problémákat is vethet fel, hiszen az új technológia nagyobb nézői aktivitást igényel, a korábbi kényelmes tévézés, a passzivitás helyét egyre inkább át kell hogy vegye a szakirodalom által *lazy activity*-nek (lusta aktivitásnak) nevezett viselkedés. Az ITV működésének feltétele, hogy a nézők valóban hajlandók legyenek „válaszokat”, reakciókat küldeni a tévékészüléknek, és ne csak a műsorválasztásban, de magában a műsorkészítésben is érvényesítsék egyéni preferenciáikat. Külön probléma lehet, hogy a nézők többsége könnyed, passzív szórakozásnak tartja a televíziózást, és kérdés, hogy hajlandók lennének-e egy számítógépes klaviatúrával vagy egy alfanumerikus távirányítóval az ölükben leülni a készülék elé. Végül, de nem utolsósorban arról sem szabad elfeledkezni, hogy az interaktív televíziózás sokkal inkább alkalmas az egyéni preferenciák kifejezésére, mint a hagyományos tévézés, és éppen ezért – a konfliktusok elkerülése érdekében – egy háztartásban gyakorlatilag annyi készülékre lenne szükség, ahány tagja van a családnak.

Valószínűsíthető, hogy – amennyiben az interaktivitás valóban hozzájárul a szórakoztatóérték növekedéséhez – a fogyasztói szokások is változni fognak, azonban az is biztosra vehető, hogy ehhez még hosszú idő kell. Ennek elengedhetetlen feltétele, hogy megtalálják azt a „killer application”-t, amely vonzza a nézőket, és az ITV ne csak a hagyományos műsorok kiegészítését, hanem valódi eredeti tartalom megjelenését is magában foglalja.

A személyi számítógép

Sok ITV-kísérlet épült arra az elképzelésre, hogy az ITV – összehasonlítva a hagyományos televíziózással – egészen új típusú élményt nyújt a fogyasztóknak, és ezért a személyi számítógép alkalmasabb a televíziókészüléknél arra, hogy terminálként szolgáljon. A számítógép jelenlegi formája (nagy memória, adatátviteli képesség), illetve az eddig számítógépen használt technikák (web-jellegű keresés, e-mail-szolgáltatás) alkalmasnak tűnnek arra, hogy valóban más élményt nyújtsanak a fogyasztónak, mint a televízió. Az eddigi legismertebb próbálkozás, a Microsoft által működtetett WebTV, a web-tartalom és a televíziós műsor együttes megjelenítésével már tavaly nyáron 350 ezer előfizetőt tudott magáénak.

A piaci siker egyik legfőbb akadálya – a drágaság és a számítógép kisebb elterjedtsége mellett –, hogy az emberek jelentős része a televíziózást szórakozásnak tartja, nem szívesen vonja össze az elsősorban munkaeszközként használt számítógéppel. Látszólag elhanyagolható, valójában azonban fontos családszociológiai problémát vet fel az is, hogy a televíziózás hagyományosan a nappaliban történik, a számítógép helye pedig jellemzően a sokkal kisebb dolgozószoba, és ez a helység kevésbé alkalmas a közös családi szórakozásra.

MIT HOZ A JÖVŐ?

Az iparági szakértők az ITV terjedésére számítanak, függetlenül attól, hogy az elmúlt évtizedekben a nagyszabású kísérletek és az óriási befektetések ellenére sem következett be áttörés az interaktív televíziózás piacán. Sokak szerint a digitális kábeles terjesztés lesz az a technika, amely már tömeges méretekben, jó minőséggel, megfizethető áron teszi elérhetővé az interaktív szolgáltatásokat. Különösen fontos, hogy a szolgáltatók kialakítsák a közös szabványokat, és így a fogyasztók számára az alkalmazott technológiáról hozott döntés ne jelentse egyben a szolgáltatások közötti választást is.

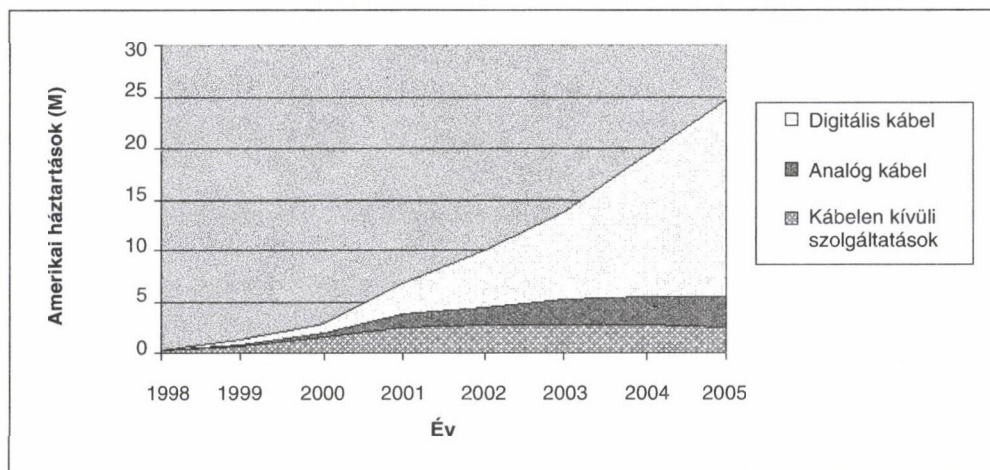
Összességében megállapítható, hogy az ITV terjedése számos technológiai és piaci tényezőtől függ. Alapkérdés, hogy a hálózat kiépítése és a hardver-eszközök felszerelése a háztartásokba milyen költséggel jár, és milyen megtérüléssel lehet számolni. Ennek kiszámításához szükséges az interaktív televíziózás alapterméktechnológiájának kialakítása, terjesztési hálózat kiépítése és a jelenlegi szabványok egységesítése.

Amennyiben az interaktív televíziózás fejlődésében érdekelt vállalatok képesek leküzdeni ezeket az akadályokat, akkor jönnek azok a piaci korlátok, amelyeken a legtöbb eddigi ITV-kísérlet megbukott. Meg kell találni azokat az alkalmazásokat, azt a „killer application”-t, amelynek segítségével elérhető a piaci áttörés, és amely olyan hozzáadott értéket tud adni a fogyasztónak, amely valóban megéri a többletbefektetést. Ebben az esetben is számolni kell a fogyasztói magatartás jellemzőivel, mégoly vonzó szolgáltatás esetén is hosszú idő kell a nézői szokások átalakításához és az interaktív televíziózás teljes körű elfogadásához. Abban azonban majdnem mindenki egyetért, hogy ha az előfizetői létszám eléri egy bizonyos szintet, akkor onnantól kezdve rendkívüli módon felgyorsul az ITV terjedése.

Nem kétséges, hogy hosszú távon az interaktív médiáé a jövő, és mivel az iparág vállalatainak elemi érdeke az új technológia elterjedése, várhatóan további dollármilliókat költenek a kutatásokra és tesztelesekre. A piaci jelenlét olyannyira fontos a nagy telekommunikációs és médiacégeknek, hogy még a veszteséges kísérletekben való részvételért is komoly verseny folyik a szereplők között: nem nehéz megjósolni, hogy az expanzió kezdetekor a tőkeerős vállalatok között öldöklő küzdelem indul majd a fogyasztókért, a piaci pozíciók biztosításáért (1. ábra).

1. ábra

Az ITV-előfizetők várható megoszlása az USA-ban, platformok szerint (millió háztartás)

Forrás: Lazy Interactive TV. *The Forrester Report*, Vol. 5, Nr 2.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Digitális kábel	0	0	0	3	5	8	13	19
Analóg kábel	0	4	9	0	6	5	8	1
Kábelen kívüli szolgáltatások	0	0	0	1	0	2	2	2
Összesen	0	4	9	4	11	15	23	22

IRODALOM

Berendt, A: ITV interacts with the Internet to find new gateways to its future. *Intermedia*, Vol. 24. June/July 1996, No3.

Carey, J.: *The Interactive Television Puzzle*. The Freedom Forum. Media Studies Center, Columbia University.

European Institute For The Media: *Responsibility in the new media landscape*. Proceedings of the 8th European Television and Film Forum. Working Group D.

Hongkong Telecom Girds for ITV's Next Phase. *The Wall Street Journal Europe*, April 1. 1999.

Miles, P: *Guide to Webcasting. The Complete Guide to Broadcasting on the Web*. John Wiley&Sons, 1998.

They have seen the future, and they aren't very interested. *The Economist*, March 13th 1999.

Balázs Géza

GESZTUSVICCEK MAGYARORSZÁGON

A magyar gesztuskutatás sokat ígérően indult. A 19. századi, 20. század eleji magyar nyelvészek és néprajzkutatók számára a jelnyelvek vizsgálata még fontos kutatási területnek számított. Később az érdeklődés háttérbe szorult. A kilencvenes években intézményi háttér nélkül elindult ugyan Terek és gesztusok címmel a kutatás, de egy konferencián és tanulmányköteten kívül nem lett folytatása (Lipták 1996). Pedig nagyszerű történelmi adatok vannak a magyar jelnyelvre, s az elméletalkotás is magas fokra jutott. A 19. század végéről már vannak adatok a balatoni halászok, alföldi és hegyi pásztorok, parasztok, betyárok jeladási szokásaira, mint azt Gunda Béla (1973, 1975) összefoglalja. Gunda Béla tanulmányában áttekinthette szinte a teljes addigi néprajzi anyagot. De mindennél fontosabb Szendrey Ákos (1941) tanulmánya, A magyar nép jelnyelve, amely páratlan pontossággal és elméletalkotással határozta meg a magyar jeltípusokat. Sajnálatos, hogy ezt követően mintegy fél évszázadig alig kutatták a jeleket Magyarországon, s e tekintetben ma sem sokat javult a helyzet. Büky Béla (1986) szomorúan állapította meg, hogy az európai gesztus-nyelvatlaszban (Morris 1979) magyarországi kutatópont nem létezett, a legközelebbi kutatóhely Bécs volt.

Gesztusjelek a kommunikációban

Szendrey rendszere némileg emlékeztet a peirce-i jeltipológiára. Peirce korabeli magyarországi hatásáról gyakorlatilag semmit nem tudunk. Magyarul egészen biztosan nem volt olvasható; abban a korban „szemiotikai kéziratok zömmel ismeretlenek maradtak a széles nagyközönség előtt” (Voigt 1977: 59). Feltételezhető, hogy Szendrey Ákos jeltipológiája nem Peirce-utánérzés, hanem autentikus gondolat. Szendrey a jeleket a következőképpen csoportosítja:

- a) rámutató jelek (tulajdonképpen deiktikus, indexikus jelek),
- b) utánozó jelek (tulajdonképpen ikonikus jelek),
- c) szimbolikus jelek,
- d) tárgyi jelek .

Mint látjuk, ez a tipológia magában foglalja a peirce-i index–ikon–szimbólum felosztást.

Az utánzó (ikonikus) és a szimbolikus jelek körében találhatók a gesztusviccek. Ezekre Szendrey jobbára csak utal (gesztusviccről nem is beszél, legföljebb vicces gesztusokról), magam helyeztem el őket ebben a rendszerben. A gesztusviccek egy helyzet vagy egy másik ember (élőlény) jellemzésére, kigúnyolására, illetve rejtett összefüggések kimutatására vagy kimondani nem akart szavak helyettesítésére alkalmasak. A „tisza”, kizárólag csak gesztusokra épülő vicc meglehetősen ritka. Ez tulajdonképpen a pantomim lenne. Részben idesorolhatjuk az úgynevezett függetlenítést (vagy ahogyan magyarul gyakran mondják: fityiszt mutat) és a hasonló gesztusokat is, amelyek egyezményes jelekként funkcionálnak, s ugyanúgy értelmezhetők, mint a szavak, mondatok.

A gesztusviccek terminust azonban mégis jobb arra a jelenségre használni, amikor a szóbeli (verbális) vicc egyes elemeit gesztusok (többnyire mimika és kézmozdulatok, ritkábban egyéb mozgás, kinémák) helyettesítik. Ezek tulajdonképpen verbális + non-verbális viccek, illetve geszturális + verbális viccek. (Ugyancsak érdekes lenne a gesztusfolklorról értekezni. Például a gyermekfolklorban nagyon sok játékos „mozgattató”, testrésztűzés és mondóka létezik, amely értelmezhető ebben a rendszerben.)

Szemiotikai-nyelvészeti megközelítéssel a gesztusvicceket a következő rendszerben helyezhetjük el (Fülei-Szántó 1981: 56):

1	2	3	4	5	6
poszturális közlés (testtartás)	kinezikai, mimikai közlés	verbális közlés	vokális közlés	proxemikai közlés	kontaktusos közlés

A távol–közel oppozíció, valamint a kapcsolattartás jellege (célzott–nem célzott közlés) miatt jobbnak látom a következő elrendezést:

proxemikai	
poszturális	
kinezikai ₁ (távol)	
vokális ₁ (távol)	
verbális (távoli–közeli; kiabálás–suttogás)	
vokális ₂ (közeli)	
kinezikai ₂ (közel; például mimika)	
kontaktusos	nem kontaktusos
(célzott személyhez)	(nem célzott személyhez)

A vicc előadói (színészi) műfaj. Nem is lehet minden viccet hatásosan leírni. A társalgáshoz legközelebb álló írásbeli levélműfajban alig használunk vicceket. (Vicckönyvek természetesen vannak, de ezek olvasásakor rendszerint hiányérzetünk támad.) Nem is tud mindenki jól viccet mesélni. Egy kis színészi tehetség mindenképpen kell hozzá. A viccmesélés során majdnem mindig szerepet kap a nem verbális kommunikáció, ezen belül is leginkább az ikonikus gesztusok, ősi utánzó (mimetikus) eljárások: például kicsiség, nagyság, kövér-ség, soványság (beesettség), gögösség kifejezése, beszédmodok jelölése (pöszeség, dadogás, kis vagy nagy szájjal beszélés stb.). Ezek többnyire személyiség- és magatartástípusok jellemzésére, illetve a verbális viccben az előadás hatásának fokozására szolgálnak. A szimbolikus gesztusok viszont már szöveghelyettesítők. Például kacsintás, ölelés, „fügemuta-

tás”, szexuális érintkezéssel kapcsolatos mutogatások, más szöveg helyettesítő mozdulatok: számolás a kezekkel, legyintés, kézzel különféle alakzatok képzése stb. Egyúttal a gesztusok alkalmasak a vicc tér/ideje/személy/ok-okozati „lehorgonyzására”, azaz a deiktikus (indexikus) kapcsolatok jelölésére. Például: *Itt fáj* – rámutatás az adott testrészre, *Így beszél* – a beszédmód, a szájtartás utánzása.

Néhány jellegzetes példa

A gesztusvicceket csak nagyon korlátozottan, nehézkesen lehet leírni. Ez a tanulmány sok esetben a lehetetlennel kísérletezik. Nyilvánvaló, hogy a mondandó illusztrálásához a videofelvétel lenne a legjobb megoldás, igyekeztünk azonban olyan példákat válogatni, amelyek verbális előadásban is érthetőek.

A gesztusviccek egyik őspéldánya a gesztusok kultúrák közötti félreértéséből származik.

Egy indián és egy rendőr találkozik. Az indián a mutatóujjával a rendőrrre mutat. Erre a rendőr a mutatóujjával és a középső ujjával az indián arca felé bök. Erre válaszolva az indián két tenyerét rézsút egymásnak fordítja. Mire a rendőr legyint. Mi történt?

A rendőr értelmezésében: – Odajön hozzám egy hülye indián, s mutatja, hogy kiszúrja a szememet. Erre visszamutatok, hogy kiszúrom én neked mind a két szemedet! Erre kérlett, hogy hagyjam békén, mire én legyintettem, hogy menjen.

Az indián értelmezésében: – Találkoztam egy fura öltözetű emberrel. Kértem tőle, hogy ki vagy. Erre mutatja: kecske. Kértem: hegyi? Nem, vízi.

Ennek a gesztusviccnek az előképét egy olyan régi anekdotában is fellelhetjük, amelynek célja didaktikusan bemutatni, hogy a feltételezések miként befolyásolják a megfigyelést. Anthony de Mello (1997: 55–58) így adja közre a történetet.

Sok-sok évvel ezelőtt, a középkorban a pápát a tanácsadói arra sürgették, hogy tiltsa ki Rómából a zsidókat. Még sincs rendjén, mondták, hogy ezek az emberek háborítatlanul éljenek a katolicizmus központjában. El is készítették és benyújtottak egy törvénytervezetet a zsidók legnagyobb rémületére, mert tudták, hogy bárhová is mennének, csak még rosszabbra számíthatnának. Ezért aztán igyekeztek a pápát rávenni arra, hogy változtassa meg a rendeletet. A jóindulatú pápa sportszerű ajánlatot tett: állítsanak ki a zsidók valakit, aki pantomimban vitatkozna vele. A zsidók Rómában maradhatnak, ha az ő szószólójuk nyer. A zsidók belegyeztek, és egy iskolamestert jelöltek képviselőjüknek.

Megkezdődött a vita. Először a pápa ünnepélyesen felemelte az ujját, és végighúzta az ég és a horizont között. Erre az iskolamester nyomatékkal a földre mutatott. Úgy látszott, a pápa egy pillanatra meghökkent. Még ünnepélyesebben felemelte egyik ujját, és szilárdan a gondnok arca elé tartotta. Erre a gondnok három ujját emelte fel, amire a pápa még jobban meglepődött. Kis töprengés után benyúlt a ruhájába, és előhúzott egy almát, mire az iskolamester egy papírzacskóból elővett egy darab lapos maceszt. Ekkor a pápa hangos szóval kijelentette: – A zsidók képviselője megnyerte a vitát. A kiutasító rendeletet ezennel visszavonom.

A csodálkozó kérdésekre a pápa így értelmezte a történeteket: – Ez az ember nagyszerű teológus, és a vita mestere. Azzal kezdtem, hogy végighúztam az ujjá-

mat az ég és a horizont között, jelezvén, hogy az egész világmindenség Istené. De ő ujjával lefelé mutatott, hogy emlékeztessen engem a pokolra, ahol az ördög uralkodik. Erre egy ujjam felemelésével figyelmeztettem arra, hogy egy az Isten. Képzeltetitek, mennyire meglepődtem, amikor ő három ujjával jelezte, hogy ez az egy Isten háromszemélyű, amivel bizonyította jártasságát a mi tanításunkban a szent-háromságról. Látván, hogy lehetetlen legyőznöm ezt a teológiai zsenit, végül is más területre tereltem a vitát. Elővettem egy almát, jelezvén, hogy egy új ostoba elmélet szerint a Föld gömbölyű. Mire ő azonnal elővett egy lapos kovásztalan kenyeret, hogy ellene vesse, a Biblia szerint a Föld lapos. Nem volt mit tenni, el kellett ismernem, hogy ő győzött.

Az iskolamester viszont egész mást olvasott ki a gesztusokból: – Csupa sületlenség volt az egész. Először is a pápa a kezével úgy csinált, mintha azt mondaná a zsidóknak, hogy kifelé Rómából! Mire én lefelé mutattam, tisztán értésére adva, hogy mi nem mozdulunk. Erre ő egy ujjával figyelmeztetett, hogy ne szemtelenkedjem vele. Én három ujjammal mutattam neki, hogy ő háromszor olyan szemtelen volt velünk, amikor önkényesen kiparancsolt bennünket Rómából. A következő dolog, amit láttam, az volt, hogy elővette az ebédjét. Hát én is elővettem a magamét.

A gesztusviccek leggyakoribb típusa egyszerű, interkulturálisan is jól értelmezhető mozdulatokat tartalmaz: ökölrázás, legyintés, elhessentés stb. A magyar viccfolklórban létezik az úgynevezett albán viccek csoportja. Ezek általában az albán hadsereg felszereltségének kezdetlegességén ironizálnak – természetesen nem valami nagy szellemi teljesítménnyel.

- Milyen az albán légvédelem?
- ?
- (ökölrázás)
- És milyen a megerősített albán légvédelem?
- ?
- (két kézzel ökölrázás)

Gyakori változat a gesztusviccekben az utánzó (mimetikus) játék különféle emberi magatartásformák megjelenítésére. A viccmesélés során ez többnyire kimerül a beszédmodor utánzásában, de vannak olyan szerepek is, amelyekben az utánzott viselkedés nem verbális természetű, mint a következő példában a részeg hányás mímelése.

- Mondja, belefér egy torta és egy láda sör a csomagtartójába?
- Hogyne férne!
- Hát akkor... (a hányás utánzása).

Sok példa van a deiktikus viccekre. Ezek jellemző nyelvtani kifejezései a névmások, határozószók.

A rendőr elmegy az orvoshoz. Rábök a szívére: – Ha itt megnyomom, fáj. Rábök a hasára: – Ha itt megnyomom, fáj. – Rábök a homlokára: – Ha itt megnyomom, fáj.

- Mi a foglalkozása? – kérdezi az orvos.
- Rendőr.
- Ja, akkor el van törve az ujja.

Sajátos típus képviselnek azok a gesztusviccek, amelyek – miután egy szójátékot jelelnek meg – erősen nyelvhez kötöttek. Annyira, hogy például a következő magyar gesztusvicc szinte lefordíthatatlan.

- Mi ez? (a kisujjal hullámmozgást, szárnyacsapkodást utánozva)
- ?
- Kisújszállás.

A *Kisújszállás* helynév kiejtési homonímiát (kiejtésben azonos alakúságot) képez a *kis-ujj* + *szállás* egyébként nem létező szóösszetétellel. Csak magyarul beszélők számára tréfa ez a vicc, amelyet mozdulathomonimának nevezhetünk, hiszen az a lényege, hogy egy szó (kifejezés) véletlenül azonos alakúságot mutat egy mozdulattal.

De a homonímia mellett a többértelműség, a szándékolt félreértés is fontos humorforrás, s nem csak a verbális humor esetében. A magyar nyelvben létezik az a kifejezés: *(a ke-rékpáron) bekapja a lánc (az ember nadrágját)*. A *bekap* igét azonban egy blaszfemikus mondásban is gyakran hallani (többnyire felszólító módban): *bekapja a f...át* (természetesen szinte kizárólag felszólító módban). Ezen a kettősségen alapul a következő gesztusvicc:

– Mi a különbség X. Y. (szabadon behelyettesítendő kevésbé kedvelt politikusok nevével) meg a biciklilánc között?

– ?

– Hogy a biciklilánc itt kapja be (viccmesélő mutatja a nadrágja alsó szárát),

X. Y. pedig itt (ott, ahová Michael Jackson szokott koncert közben mutogatni).

Mind a mozdulathomonímia, mind pedig a mozdulatpoliszémia szigorúan egy adott nyelvhez, kultúrához kötődő értelmezést igényel. A társasági viccmesélések során az ilyen típusú nemverbális–verbális tréfákat, illetve általában a gesztusvicceket ráadásként egy olyan becsapós vicc szokta követi, amelyiknek éppen az a poénja, hogy benne a gesztusnak nincs semmiféle jelentése és értelmezése. Például:

– És mi ez? (bármilyen kézmozdulat, rendszerint hullámozó kígyómozgás)

– ?

– Én sem tudom, de már jön visszafelé.

A tréfa itt abból fakad, hogy az előző gesztusviccekhez hasonlóan a befogadó megpróbálja értelmezni a kézmozdulatot, holott annak nincs semmilyen jelentése.

A modern tömegkommunikáció világa is gyakran megihleti a viccgyártókat. A következő vicc az 1980-as években született NSZK bűnügyi filmek címére utal:

– Mi ez? (lyukat formázó kéz)

– ?

– Tetthely (Tatort).

– Mi ez? (lyukat formázó kéz + szemben vele kettést mutató két ujj)

– ?

– Két férfi egy eset (Ein Fall für zwei).

– Mi ez? (lyukat formázó kéz + lelógó mutatóujj)

– ?

– Az öreg (Der Alte).

A három német krimisorozat címével való játék egyúttal egy tabutéma, a szexualitás különféle formáinak (homoszexualitás, időskori szexuális probléma) kommunikálása.

Végezetül egy nem magyar viccet mutatok be. A vicc német környezetből származik, és az osztrákokon élcelődik, arra utalva, hogy az osztrákok csak a kézujaikkal tudnak számolni.

Egy osztrák családapának már sok gyermeke van, és nem szeretne többet. Elmegy az orvos, és tanácsot kér.

– Nézze, a legjobb, ha vesz egy csövet, teletölti lőporral, meggyújtja a végét, a füléhez szorítja, és elszámol tízig.

Ez egy hülye, gondolja az osztrák. Elmegy egy másik orvoshoz, de ugyanezt a tanácsot kapja. Elmegy egy harmadikhoz is, de a javaslat ugyanaz. Nincs mit tenni, vesz egy csövet, megtölti lőporral, meggyújtja, a füléhez szorítja, és elkezd számolni. (A viccmesélő az egyik kezével egy csőszerű tárgyat, például összesodort papírlapot tart a füléhez, a másik kezének ujjával pedig elszámol ötig, majd a csövet a lába közé kapja, és számol tovább – merthogy a tízig számoláshoz a másik kezére is szüksége van.)

A viccmesélés kutatásra érdemes kommunikációs tevékenység

A vicc a kutatás számára is nagyon érdekes és fontos műfaj. A társasági, baráti kapcsolatok ápolója, a társalgás színesítője (túlzott viccmesélés esetén kiüresítője), fonák látásmódjával feszültséglevezetés, tabutémák kimondásával feszültségoldás, egyben nyelvi játékok, leleményesség, kreativitás. Ezen túlmenően komplex verbális és nem verbális előadói készségek kifejeződése, illetve kifejlesztője is lehet. Példáink azt mutatják, hogy a gesztusviccek nem valami ősszállapot megőrzői; ily módon igazat adhatunk Révész Géza megállapításának, hogy a gesztusnyelv nem lehet valamiféle, széles körben elterjedt nyelv előtti kommunikáció (1985: 431–437). A gesztusviccek egyes elemei persze mutathatnak primitívebb beszéd- és előadásmódot, de az itt felsorolt példák – éppen ellenkezőleg – egy sokszorosan többjelentésű kommunikációs világról, bonyolult jelfejtésről, a mindennapok összetett szemiotikai kultúrájáról tudósítanak.

(A példaként idézett gesztusviccek a szerző saját gyűjtései. A gyűjtésben közreműködött Kecskeméti Dávid és Varga Gábor.)

IRODALOM

- Büky Béla (1986): Pillantás a gesztusok világába. *JEL-KÉP*, 1986/1.
- Fülei-Szántó Endre (1981): A testmozdulatok jelrendszere. *Magyar Nyelv*, 49–59.
- Gunda Béla (1973): Sex and Semiotics. *Journal of American Folklore*, (86), 143–151.
- Gunda Béla (1975): Pásztorok és jelek. In: Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István (szerk.) *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Akadémiai.
- Lipták Ildikó (1996 szerk.): *Előadások a magyarországi személyközi kommunikációról*. Budapest, Marczibányi Téri Művelődési Központ.
- Mello, Anthony de (1997): *Szárnyalás. Elmélkedések rövid történetek alapján*.
- Morris, D. – P. Collett – P. Marsh – M. O'Shaughnessy (1979): *Gestures, their origins and distributions*. London, Jonathan Cape.
- Révész Géza (1985): A beszéd eredetének problémája. In: *Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 413–468.
- Szendrey Ákos (1941): A magyar nép jelnyelve. *Ethnographia* (52), 260–264.
- Voigt Vilmos (1977): *Bevezetés a szemiotikába*. Budapest, Gondolat.

Fehér Katalin

METAFORÁK A VIRTUÁLIS VALÓSÁG JELLEMZÉSÉRE A MAGYAR SAJTÓBAN

A „virtuális valóság” divatos kifejezésként számtalan kontextusban megjelenik, holt az emberek nagy része pusztán a tömegkommunikációs eszközök révén szerez róla értesüléseket. Valószínűleg még a művelt közönség jelentős része sem rendelkezik saját tapasztalatokkal és pontos ismeretekkel a számítógépes virtualitás mibenlétéről, bár a sajtóban és a médiában gyakran találkozik olyasféle fordulatokkal, mint „információs szupersztráda”, „cyber space”, „digitális technikával létrehozott szimulátor” stb. Ez adta az indítást ahhoz, hogy megvizsgáljam, miképpen írja le, közönségének miképpen mutatja be a hazai sajtó ezt az egyre sűrűbben emlegetett jelenségekört.

1995 és 1998 között a mértékadó napi- és hetilapokból, valamint folyóiratokból több mint száz, a virtualitás témájával foglalkozó nagyobb lélegzetű cikket elemeztem abból a szempontból, hogy miképpen értelmeződik bennük a virtuális valóság fogalma, és az olvasók milyen ismereteket, illetve képzeteket meríthetnek ezekből az írásokból.

ÉRTELMEZÉSI KAVALKÁD

Az anyag áttekintése során legáltalánosabb tanulságként azt állapíthattam meg, hogy a virtuális valósággal kapcsolatban az olvasók nem nagyon találkozhattak pontosan kifejtett, világos fogalmakkal, jól kidolgozott, egzakt definíciókkal. A szerzők ugyanis alapvetően metaforák, magyarázó hasonlatok és analógiák segítségével próbálták megragadni és megértetni a tárgy lényegét.

A virtuális valóság

A magyar nyelvben a virtuális valóság fogalma a *virtual reality* (VR) fordításaként jelent meg, mely elnevezés tudomásom szerint Jaron Laniernek köszönhető. Meghatározása szerint a VR a világ modellezésére irányuló képzetes világ, irányított virtuális tárgyakkal. Paul Saffo jövőkutató mesterséges valóságnak nevezi, és azt emeli ki, hogy erről szól a művészet szinte minden ága: egy képzeletbeli, virtuális világban tett utazásról.

Az Interneten közölt meghatározások a virtuális valóság sokarcúságát jelzik a művészettől a technológiáig. Ezzel szemben a magyar sajtó eddig megjelent cikkei nagyrészt felszínes megközelítéseket, definíciófoslányokat produkáltak, úgymint „háromdimenziós tér”, „a tér három irányába elforduló keretté válása”, „a digitális felület kultusza” stb. Az olvasó csupán távoli sejtéssel bírhat a VR lényegére vonatkozóan. Az egyetlen kivétel a *Magyar Narancs*, mely legalább megpróbálkozik konkrét definíciós kísérlettel: „A virtuális valóság olyan program, amibe bele lehet mászni, és különböző kesztyűk és sisakok segítségével lehet tenni-venni odabenn. [...] Teljes testünkkel behatolhatunk a komputer világába, és annak cselekvő részesei lehetünk. Ha így megy tovább, az amerikaiak feltalálják az álmot. Ennyit a valóságról.”¹ A populáris megfogalmazás ellenére ez végre valami megfogható – ha a virtuális világ valaha is tekinthető megfoghatónak. Mindenesetre az egyszerű halandó számára ezen leírás alapján sem könnyű elképzelni a virtuális valóságban való jelenlétet. Emellett az is tény, hogy – eltekintve az ironikus záró megjegyzéstől – ez a definíció azzal lesz azonos, amit a legtöbb fellelt cikkben és általában a számítástechnikai szakirodalomban „cyber space”-nek neveznek.

A „cyber space”

Ezt a fogalmat William Gibson használta először olyan jövőbeli világ megnevezésére, amely hatalmas VR-rendszerek hálózatából jön létre. Veszélye Gibson szerint tökéletességében rejlik: rokonszenvesebb lehet az aktuális valóságnál, s ez a rokonszenv olyan kötődést eredményezhet a felhasználó részéről a szolgáltatás iránt, hogy az pszichés torzulássá is fajulhat. Egyenes út ez a valóságkeveredés, azaz a reális és a virtuális határainak elmosódása felé. Nem véletlen, hogy valóságkeveredés esetén már a legkisebb koordinációs hiba is rosszulállatot, tériszonyt produkál a felhasználókban. Ezek a szimulátorbetegségek fizikai szinten okoznak problémát, ám veszélyesebb a teljes beleélés szindrómája, mely a szenzoros eszközök hatására a virtuális mint reális érzetét keltik.

A számítástechnikai szakirodalom a *cyber space*-t szűk értelemben vett virtuális valósággént emlegeti, melynek speciális képernyős szemüvege háromdimenziós komputerképeket jelenít meg, s olyan érzést kelt a felhasználóban, mintha a komputeranimációs tér kelles közepén lenne. Tehát „digitális technikával létrehozott, retinára vetített mesterséges kép által felkeltett perceptuális élmény egésze”, amely tökéletes szimulációra törekszik, a látvány illúziófokának radikális növelésére. Képbe való behatolásként, elmélyülésként érthető.² Alapvető jellemzője, hogy köznapi és virtuális elemekből építkezik, és a „vágys kites jesisíthetősége” címkéjű életérzésnek enged teret. A legkifinomultabb technikával rendelkezik, és mint ilyen, a leghihetőbb „ellenvilág”.

A *cyber space* színanimájaként használják a *kiberteret*, ám nem aknázzák ki a szókapcsolat „magyarosított” mivoltában hallható (a magyar fül számára értelmezhetőbb hangzású) lehetőségeket, így könnyebben esnek abba a hibába, hogy az Internet és a *cyber space* egyetlen homályzónává alakul képzetükben. A „kiber” ugyanis gépi, mesterséges voltra utal, arra, hogy a felhasználó nem közvetett, vizuális kapcsolatban áll a hálózattal, hanem kibernetikus összeköttetésben. A felhasználó ebbe a mesterséges valóságba lépve a külvilággal szinte teljesen elveszíti a kapcsolatot. Ezért nem azonos a *cyber space* az Internettel.

További elkülönítésre ad alkalmat a szintén gyakran használt *cyborg* kifejezés, melynek jelentésével egyedül a *Filmvilág* foglalkozik: a *cyborg* szót helyesen a *cybernetic*

organismra vezet vissza, és kibernetikus szervezatként fordítja. Szervesen kapcsolódik tehát azon szövegekhez, melyekben a cyborgizációt a protézisektől az agy és gép közötti *interface*-ig vezetik le.³ Sőt, megjelenik az eredeti görög szó is, a *kübertetész*, azaz a (hajó)kormányos, mely kiegészíthető a révkalauz jelentéssel. Központi eleme az irányítás, az (ön)kalauzolás, az utazás, továbbá az ismert és az ismeretlen között feszülő ellentét. György Péter egyik figyelemre méltó írása, a *Digitális éden* éppen az utóbbi, speciálisan cyborg-jelenséggel foglalkozik Frankensteinről egészen a Terminátor 2-ig: „Az ellenfél immár teljes mértékben hasonlít ránk, illetve azonos önmagunkkal. E kettő között már nincs olyan nagy különbség. Az ellenfél a mi tökéletes kópiánk. A Másik is mi vagyunk. Holott a science fiction küzdelem története az Eredeti (az ember) és a másolat (Frankensteinről a Cyborgokig) különbségeinek felismerhetőségén és összevethetőségén alapult. A digitális információk, illetve networkök globális képtovábbítási rendszereiben az ellenfél már felismerhetetlen.”⁴ Az értelmezés azonban – a találó gondolatok ellenére – György Péternél sem nélkülözi a *cyber space* és az Internet fogalmának felesleges keveredését.

A magyar sajtó javára legyen írva: egyes pontokon az elkülönítés kísérletei már feltűntek. A *Filmvilág* és a *Replika* oldalain a „Cyberia” az a felfoghatatlan (kollektív, emberi) hallucináció és virtuális mennyország, ahol a végtelen és határtalan térben az egyetlen korlátot a figyelem hiánya jelenti: „háromdimenziós konszenzuális hely, amelyben az információk láthatók, hallhatók, sőt akár tapinthatók is lesznek.”⁵ Ha elvonatkoztatva is, de hangulatában és jellegében jól tükrözik ezek a cikkek a *cyber space* lényegét, sőt, utalnak arra, hogy „nem lineáris fogalomként”,⁶ egy többdimenziós mátrixként képzelendő el – szemben az Internet véges és lineáris információs szupersztrádjával.

Az Internet

Az Internet végességére és linearitására vonatkozó állítást a szupersztráda-metaphora indukálta. A szupersztráda lényege ugyanis (elsősorban a *Replika* megfogalmazásában és valamennyi gazdasági kontextusban) az árucikké változtatott adat, mely árucikk egyenes vonalon mozog a forgalmazó feladótól az információfogyasztóig. Ha azonban a „világháló” elnevezéssel rokonítjuk a szupersztráda-szemléletet, láthatóvá válik, hogy se nem lineáris, se nem véges ez az átláthatatlan kapcsolódássor. Tény, hogy az Internet fogalmával van a legnagyobb bajban a magyar sajtó: tudományterületektől önkényesen függetlenített fogalmakat sorol fel mindennemű definitív körvonalazás és elméletileg (is) alátámasztott alapvetés nélkül. Többek között interaktivitásról, a „linearitás poklával” szembeni körköröségről, a „szívek és agyak összekapcsolásáról”, „társas magányról”, „many to many kommunikációról”, „hibrid tudásról” esik szó. A *Világgazdaság* szerint az Internet nem más, mint „router alapú adatátvitel”, az *Élet és Irodalom* transzparens, átlátható mindent-közvetítőnek nevezi, a *HVG* pedig minden országban jelen lévő elektronikus hálózatként definiálja, közütként, mely összeköti az elektronikus városokat. Végeredményben – ha élhetünk ezzel a hasonlattal – az Internet kapcsán egy hiányos mozaikképről van szó, melyben egyes elemek ráadásul más mozaikokhoz, történetesen a *cyber space* és a virtuális valóság fogalmaihoz tartoznak.

Ha alaposan végiggondoljuk, lényegében e három terület között jelenleg nem vonható éles határ, mégis más-más „mozaikképet” feltételeznek: a virtuális valóság a legtágabb, mely nem reális, alternatív valóságot jelent (az álmok és a könyvek világától az Interneten keresztül a *cyber space*-ig), az Internet szűkebb terület, virtuálisan megjelenő, multi-

mediális adatáramlás az elektronikus világhálón, míg a *cyber space* ennek egy speciális fejlesztéséből született, szenzoros eszközök által létrehozott, valóságérzetet szimuláló álvalóság. A probléma azonban az, hogy e három terület leginkább az Internet fogalmában mosódik össze, s a befogadó egyre mélyebbre süllyed abban a kavalkádban, amelyben az Internet egyszerre tűnik virtuális valóságnak és *cyber space*-nek, vagy mindhárom egy megfogalmazhatatlan virtuálhalmaznak.

A VIRTUÁLIS VALÓSÁG METAFORÁI

Mint jeleztük, egzakt definíciók hiányában a sajtó előszeretettel alkalmaz metaforákat a virtuális valóság, a *cyber space* és az Internet körüli fogalmi zűrzavar oldására. Közkeletű felfogásban a metafora olyan szemantikai konstrukció, amely magyarázóstruktúrát visz át egy adott jelentéstartományból egy másik jelentéstartományba, feltételezve, hogy az előbbi és az utóbbi tartomány között lényegi hasonlóságok állnak fenn, és összekapcsolásuk új felismeréseket eredményez. A metaforák a virtuális valóság tudati organizálásában döntő szerepet kapnak, hiszen bemutatják, láttatják, magyarázzák és jelentéssel ruházzák fel a reális valóságba beszüremelő virtualitást. Egyszerre teszik érzékletessé és akár filozofikussá a virtuális valóság mibenlétét az erre fogékony közönség számára.

A sajtóban olvasható számos virtualitás-metafora közül ötöt – az utazás, a gyarmat, a tükör, a drog és a szuperagy fogalmára épülőket – emeltem ki, mégpedig azért éppen ezeket, mert vagy nagyon gyakran fordulnak elő – olyannyira, hogy esetleg már közhelyszerűek – vagy pedig nagyon is egyediek és speciálisan probléma-centrikusak.

Az utazás-metafora

Az utazás motívuma, amely a legelterjedtebbnek tűnik a vizsgált sajtóanyagban – különösen a *Századvég*-ben és a *Repliká*-ban – természetesen adja magát az Internet vonatkozásában – közkeletű kifejezéssel „szörfözzünk” az információtengeren –, sőt, a *cyber space* is triviálisan utazási területnek számít, amennyiben elfogadjuk például György Péter fent említett koncepcióját, mely szerint egy másolatbirodalomban tett utazásról van szó.

Az utazás-metafora kardinális kérdése az idő és a tér fogalma. Egyes lapok azt állítják, hogy a virtuális világok (melyeken ki Internetet, ki *cyber space*-t ért, ki pedig mindkettőt) az örökkévalóság képzetével kecsegtetnek (*Filmvilág*, 2000), mások szerint az idő és a tér eltűnőben van (*Századvég*), megint mások szerint a jelenérzés és a pillanathalmaz válik uralkodóvá (*Replika*). „Az Interneten (és a *cyber space*-ben) nem tűnik el sem a tér, sem az idő, legfeljebb másképp mutatkoznak meg.”⁷ Sőt, nemcsak a realitáshoz (annak objektíven mérhető teréhez és idejéhez) mérten mutatkoznak meg másképp, hanem egymáshoz mérten is. Az Internet ugyanis a felhasználó négydimenziós téridejének és a képernyő két, illetve (az információáramlás időtényezőjét is bevonva) maximum három dimenziójának interakcióját feltételezi, ahol is az interakcióba való „belemerülés” könnyen megszakítható, mert a reális téridővel való kapcsolat még intenzív. Ezzel szemben a *cyber space* a reális világ terével és idejével analóg négy dimenziót kínál fel a virtuális valóságában. A felhasználó egyén ilyen-

kor tulajdonképpen egyszerre kétszer négy dimenzióban leledzik. Az Internetnél a dimenzióhalmozás még tudati szinten szétválasztható (mind a felhasználó, mind a külső szemlélő számára), míg a *cyber space* esetén valódi dimenziókeveredés tapasztalható: elmozdulás a reális és a virtuális szétválaszthatatlansága felé. Tipikus példája ennek az a VR-kiállítás, melyet Jeffrey Shaw betűvárosa „testesített meg”. A betűváros lényege az volt, hogy a galériában elhelyezett szobabiciklin a látogatók egy virtuális utazást tehettek a *cyber space* segítségével: kilométereket száguldoztak, a betűfalakon is átcusszanhattak, és közben a betűrengetegben számtalan kreatív mondatot alkothattak. Egy interjúbán Shaw elmondta, hogy az egyik kiállítása egy olasz templomban volt, amelyet a látogatók általában biciklivel közelítettek meg. Leparkoltak, átbicikliztek a virtuális kiállításon, majd hazatértek a reális térben a saját biciklijükön. A művész pedig állt a kijáratnál, s attól rettegett, hogy a vendégek neki-hajtanak a (reális) falnak. A két biciklizés hatása között ugyanis Jeffrey Shaw szerint csak fokozati különbség van. Szerencsére azonban nem történt baleset, hiszen a VR felbontóképessége még elég silány volt ahhoz, hogy reális és virtuális ténylegesen összekeveredhetett volna az érzékelésben. Ennek kapcsán többen is megfogalmazták már azt a találó gondolatot, hogy az egyszerű halandóknak még kevésbé okoz gondot a virtuális valóság, annál többet azonban a filozófusoknak.

Paul Virilio az utazás-metaforát mint jelenléthiányt értelmezi: kilépést önmagunkból, ami az azonnaliség és a mindenhol-lét érzetét kelti. Szerinte a virtuális utazás éppen úgy működik, mint a piknolepszia, az epilepszia kisebb kaliberű válfaja. Szinkronbontás történik a reális idővel, az időn belüli dimenziók eltolódnak, így az emberek egymás hegyén-hátán lesznek az időben. Virilio szerint ugyanis a térrel és idővel kapcsolatos érzetek és képzetek a virtuális utazás során egyetlen forrásból erednek, s ez a sebesség: nem az idő folyik gyorsabban, nem az szédít el minket, hanem felfokozott sebességünk, mely már túl van a megszokott értelemben vett felfogható időn. A valóságosnak feltételezett sebesség már csak a sebességmérőkkel kontrollálható járműveken létezik, s már csak az atomórák koordinátáinak viszonyításában. Korábban az utazás történhetett gyalogszerrel vagy járműveken, ma pedig „vannak utazók, akik már nem is tudják, hogy utaznak”.⁸

Továbbgondolva a virilói filozófiát: az utazás és nem utazás szétválaszthatatlan fogalmakká degradálódtak, így azok, amit eddig „úti célnak” nevezünk, átmeneti célokká válnak. A tranzitutas-lét válik természetessé, különösen az Internetes szörféret kapcsán. Az Internetes információáramlásban a maradót látjuk érkezni – mondja Virilio. Az idő így lesz utazóidő, mely az utazás terét vektor-térként, illetve elektronikai térként definiálja.

Virilio mellett érdemes utalni Szilágyi Ákos gondolataira is, hiszen ő merőben más értelmezési horizontot von be az utazás-metaphora kapcsán. Szerinte a virtuális valóságban való utazás valódi kecsegtető mozzanata a halálhiány (rokon gondolatként a fent említett örökkévalóság-képzet). Világképének középpontjában a halhatatlanságra törekvő, örökké növekvő, mindent elnyelő EGO áll. „Legfontosabb szertartása a halálűzés. A halálnak saját életünkől és jelenünkől való kiűzése. Ahhoz, hogy valamit kiűzzünk magunkból, fel kell idézni a képét, elő kell hívni a »szellemét«: materializációja, megtestesülése, külsővé válása maga a szabadulás.”⁹ A virtuális világ tehát megjelenítheti az utazás szabadságát és a reális halál hiányát. Az utazóra éppúgy halálos veszélyek leselkednek, mint a reális világ turistájára, de ez a halál nem valódi és nem tragikus. (Gondoljunk csak azokra a játékokra, melyekben „több életünk” is van!)

Sokszor külön életet élő, ám az utazás-metaphorától elválaszthatatlan motívumként jelenik meg a *nomád-metaphora*, amely leginkább a 2000 című lapban tűnik fel, és Vilém Flusser

nevéhez fűződik. „Az információs forradalom óta definiálhatatlanok vagyunk. Más szóval: sem időben, sem térben nem lehet bennünket lokalizálni. [...] A komputer az a szerszám, amelynek segítségével felkerekedhetünk, és a kalkulatorikus elemzés homoksivatagjából elvándorolhatunk a komputációs (absztrakt) szintézis zöld mezőire. A kilencvenes évekből felbukkanó nomád inkább művész lesz, mint vadász vagy pásztor, mert szétszórt lehetőségekből mesterségesen fog konkrét valóságokat komputálni. [...] Az ember tudatában van annak, hogy a világ nem olyan, amilyennek lennie kellene, és ezért művésszé válik: az úgyléttel egy Kell-t állít szembe. Ez pedig azt jelenti: az embernek szerencsétlen tudata volt, tudott a szakadékról a között, ami van, úgy, ahogy van, s a között, aminek lennie kell, de nincs.”¹⁰ A mai nomád nem azonos a „barbár korok” nomádjával. Letelepült, betonrengetegek labirintusába ágyazódott, mégis kalandra vágyik. Lyukakat fúr tehát panelfalaiba, s elektromos vezetékeken keresztül kapcsolódik a világ más részeihez. Vándorútra kel (ha nem is testének elmozdításával), de – minden más utazással ellentétben – bármelyik pillanatban visszatérhet kiindulópontjához.

Sőt, az út megkezdése feltételezi, hogy eleve vissza fog térni ugyanahhoz a ponthoz – önmagához. Nem szükséges, hogy társai legyenek az úton, vagy hogy szállítóeszközök cipeljék őt és csomagjait. Mindent a vezetékek szállítanak, így nincsen magával az utazás tényével problémája (például azzal, hogy mit csomagoljon be az útra), nem kell felelősséget éreznie mások iránt. Az utazás bármely részletét hazaviheti, tovább gyarapíthatja, tehát kevésbé korlátozott. Ha mégis valódi utazásra szánja el magát a köznapi világban, akkor nagy távolságokat tesz meg protézisbességekkel, s kap az alkalmon, ha a hálózatba beléphet. A multimédia elhiteti, hogy ez a világ sokkal több lehetőséget és élményt nyújt az élet kiteljesítésében. Sok helyen ezt a transzcendencia földre szállásaként is emlegetik, kiváltképp a szűkebb értelemben vett VR kapcsán.

A gyarmat-metafa

Ez az analógia csupán egyetlen szövegben jelent meg (először a *Népszabadságban*, később – változatlanul – a 2000-ben), mégis a vizsgálati kör kitüntetett metaforájának tekintem, mivel számos értelmezési struktúra bevonását kínálja. A metaforát Paul Virilio vezette be a következő koncepció alapján. „A cyberteret az utolsó gyarmatbirodalomnak is tekinthetjük. Mert mit is teremtünk az Internettel vagy a cybertérrel? Egy új terjeszkedési terület. A gazdasági hatalom mind-mind kiterjed már az egész világra. [...] Amerika az az egyetlen gyarmat, amit nem szabadítottak fel. Így csakis önnön mását alkothatta újra. [...] A cybertérrel létre is hozza az utolsó gyarmatot, a virtuális gyarmatot.”¹¹

Ez a metafora azonban jóval problematikusabb, mint az imént tárgyalt utazás-hasonlat. Túl azon, hogy megint nem tudható, hol húzódik a határ az Internet és a *cyber space* között, a problémát az a kérdés jelenti, hogy milyen viszonystruktúra tételezhető fel az egyén, a felhasználó vagy akár a társadalom és a virtuális gyarmat között. A „minden digitalizálódik” opciója ugyanis feltételezi azt, hogy az »anyabirodalom« túlságosan függővé válik gyarmatától. (Gondoljunk csak olyan egyszerű szituációkra, amikor például egy számítógép vagy számítógépes rendszer lefagyása miatt nem kaphatunk meg határidőre fontos iratokat, vagy nem kölcsönözhetünk ki könyveket a könyvtárból.) Ezen a ponton a gyarmati viszony túl bonyolulttá válik ahhoz, hogy egyszerű alá-fölérendeltségi viszonyként értelmezhető legyen. A cybertér emberi alkotás, tehát emberi programozás eredménye, ám a digitális tech-

nika az egyén számára átláthatatlanná vált működése következtében az alkotó ember kiszolgáltatottságát eredményezi. Így lesz egyszerre kiegyenlítetlen kölcsönviszony, s oda-vissza működő alá-fölrendeltség a reális és a digitalizált virtuális valóság között.

A gyarmat-metaphora további kérdéseket vet fel a gazdasági és társadalmi élet kapcsán, ugyanis lényege a hatalom, mindenekelőtt a gazdasági hatalom. (Tipikusan ezt tükrözik a *HVG*, a *Napi Gazdaság*, a *KÁPÉ* és a *Világgazdaság* cikkei). A gazdasági kontextus függvényében láthatóvá válnak a marketingorientáltság, az anyagi érdekek, a szellemi tulajdon, a sztárkultusz és a hatalmi politika kérdései mint a VR-t fenntartó motivációk. A motivációk forrása a digitálisan kezelt gazdasági élet, mely, úgy tűnik, kitéphetetlen gyökerekkel kötődik a kézzel fogható, köznapi valósághoz. Mégis, a virtuálissá váló pénz, a bank- és chipkártyákkal történő pénzügyi tranzakciók, a komputerjelek formájában létező tőke és üzleti kommunikáció egyfajta „bekebelezésre” hívja fel a figyelmet: a reális élet elemei ebben a folyamatban áttűnnek a virtuális dimenziókba, elvesztik realitásukat, a realitásban leledző lényegüket és értéküket.

A reális lét egészére vonatkoztatható ez a fenyegetettség, mivel minden adattá válik, számszerű lesz, s ez a gyarmat-metaphora leglényege: a bináris és adatszerű számok gyarmata a miénk, melyben mi valójában közömbös tényezők vagyunk. Ezen számok világa ugyanis már „nem ugyanaz, mint amelynek isteni voltáról a pitagoreusok beszéltek. Annál jóval primitívebb és beszűkültebb. A számok, amint alfanumerikus kódból áttelepülnek a digitális kódba, másképp viselkednek. Többé nem komplex és alkotói képzelőerővel telített algoritmusszigeteket alkotnak, hanem egymásra hányható halmazokat. [...] A számok világának leegyszerűsítése arra vezethető vissza, hogy többé nem emberi, hanem mesterséges intelligenciák végzik a számításokat.”¹² A világ eseményei, történései egyre nagyobb mértékben statisztikai adatokká válnak – lecsupaszítva minden eleveenségüket. Emberek helyett számítógépek adnak nekünk kódokat, beazonosítanak bennünket, s döntenek lehetséges lépéseinkről. McLuhan jegyezte meg egyszer, hogy minél többet tudnak rólunk az adatbankok, annál kevésbé létezzünk. A gondolat igen találó, hiszen az adatbankok adnak nekünk létehetőséget és identitást a maguk „gyarmatbirodalmában”, lecsökkentve az emberi (főként emocionális) döntések variabilitását. Egyre gyakrabban találkozhatunk olyan történetekkel (filmen és regényekben), melyek jelzik a veszélyt: ha valakit – akár szándékosan, akár véletlenül – kitörölnek minden olyan (digitális) nyilvántartásból, melyben szerepel, csupán esetleges, hogy újra az adott társadalom teljes jogú tagja lehessen.

A gyarmat-metaphora kiterjed az úgynevezett virtuális városokra is. A virtuális városok ugyanis emberi civilizátumot feltételeznek, ha csak virtuálisan is, hiszen „az emberek vonzzák az embereket: ők a tartalom, melyet senki sem birtokol”.¹³ A virtuális városok lehetnek pontos másai is egyes városoknak (a Japánok által létrehozott virtuális kultúrában ezek igen elterjedtek¹⁴), de akár misztikus vizekre is evezhetnek, s valódi mítosz- vagy mesevárosok elevenedhetnek meg (ilyen például a magyar nyelven hozzáférhető *Elsüllyedt világ* nevű virtuális sziget is). Lényegében mindegyik azonos, legalábbis abban, hogy a résztvevői szerepjátékra, identitásszabad kommunikációra kapnak lehetőséget, és szinte »skizofrén« lényekké válhatnak: a virtuális én azonosíthatja önmagát akár a másik nemmel, egy másik életkorral vagy akár a reális létben nem vállalt gondolatokkal. A reális világban már nincsenek földrajzi értelemben vett fehér foltok (mint potenciális gyarmatok), ezért az emberi halandók nem utazhatnak el ismeretlen országokba, ahol névtelenül vagy új névvel megcsinálhatják a szerencséjüket, ahol más élete(ke)t is élhetnek. Marad tehát a mesterséges gyarmatok világa, ahol mindenkinek jut igényei szerinti tér és idő. Ha jól működik a virtuális gyar-

matra kialakított forgatókönyv, akkor elhitheti a résztvevővel, hogy ő irányítja ezt a virtuális valóságot, s így azonosíthatja önmagát a képernyőn lévő alakkal: nemcsak nézheti, hanem ő maga lehet az. Ezért működőképes a gyarmat-metaphora: elhitheti, hogy valóban egy új terjeszkedési területet alakít ki az egyén, továbbá a szerepjáték mint játék beiktatásával egyfajta beleélést is involvál. „Nagyon nehéz leírni, amikor valaki teljesen elmerül egy számítógépes játékban, ilyenkor ugyanis az ember önérzékelése alapvetően megváltozik. A játékos, aki döntések sorozatait hozza meg szinte teljesen automatikusan, alig vesz tudomást az idő múlásáról, szimbiózist alkot a számítógéppel. [...] Mintha a számítógép az ember tudatának organikus része lenne, a játékos pedig úgy érzi, ő maga a számítógép bővítője.”¹⁵

A gyarmat-metaphora ezen túl még számtalan kérdést és problémát vet fel, itt csak a legfontosabbakat emeltem ki, de remélhetőleg így is láthatóvá vált, hogy alapvetően egy ember(iség)-technika viszonyhalmaz jelenti e metafora alapját. Viszonyhalmaz, hiszen rendszere, struktúrája már nem bír transzparens lenni. Nem látható egyértelműen sem alá-fölérendeltség, sem kölcsönösség, sem a realitásból a virtuálisba való áttűnés lényege és következménye. Csupán létkitágító lehetőségei ragadhatók meg a virtuális városok és szerepjátékok beleélésszintjén. A metafora ezen tulajdonságai révén még nem képes egészében továbblépni a „lehetséges világok” szemantikája felé – tehát egy újabb metaforát kell segítségül hívnunk.

A tükör-metaphora

A gyarmat-metaphoránál még csak utalásszerűen felbukkant „lehetséges világok” szemantikája jelenti a tükör-metaphora egyik kulcspozícióját. „A világ, amelyben élünk, más is lehetett volna, mint amilyen a valóságban. [...] A modális és filozófiai logikák szemantikájában mindazokat az állapotokat, melyek a jelenlegi, illetve a mindenkori aktuális állapot helyett fennállhatnak, de nem állnak fenn, s mindazokat a módokat, ahogyan a világ lehetne, de nincs a kérdéses pillanatban, lehetséges világoknak nevezzük.”¹⁶ Bár a lehetséges világok tárgyalási univerzumának rendszerint a művészeteket s ezen belül is elsősorban az irodalmat tekintik, a digitálisan előállított virtuális valóságok rokoníthatósága tagadhatatlan. Sőt, egyes magyar sajtóorgánumaink egyenesen az olvasáshoz hasonlítják a *cyber space*-ben való elmerülést – inkább, mint a televíziózáshoz. Az elmerülés egy lehetséges vagy virtuális valóságban ezen a szinten azonos horizontra emelhető.

Alapvető különbség azonban az, hogy az irodalom, illetve a művészet lehetséges-virtuális világainak adott fabulájával és szűzséjével ellentétben az Interneten és a *cyber space*-ben a dolgok csak részben rögzítettek, csak részben kötöttek, részben viszont átalakíthatók, formálhatók, vagy legalábbis befolyásolhatók. Például egy nyomtatott regény történetét lezártsága miatt nem tudom megváltoztatni, de ugyanez a történet az Internet hypertext-formátumában tetszés szerint alakítható, s ez éppígy érvényes a képi megjelenítésre.

A világ és az egyén viszonyában a lehetséges világok variabilitása és differenciáltsága alapvetően megnőtt a digitálisan szervezett virtuális valóságok létrejöttével, nem beszélve a lehetséges világok értelmezési körének kitágíthatóságáról a szerepjátékoktól az esztétikai élvezetig. Hogy miként kapcsolódik ez a tükör-metaphorához? Egyrészt a világ és a világszerű egymásrautaltsága éppolyan szembetűnő az alak és tükörképe között, mint ahogyan a reális világokból merített elemek és a lehetséges világokban újjászervezett elemek tükröződése között. Másrészt a háromdimenziós látvány éppúgy leképeződik egy tükör kétdimenziós

felületén, mint a világ az Internetet megjelenítő monitoron. Harmadrészt a tükör felületi képét éppúgy befolyásolja minden általa befogható jelenség, mint ahogy a felhasználó is állandó hatással van a virtuális „hallucinációkra”. Negyedrészről mindkét esetben egyfajta virtuális klónról van szó – és folytathatnánk a sort.

A tükör-metaphora azonban mindenekelőtt a másolatoktól – s ezen belül a virtuális másolatoktól – túlduzzasztott világra alkalmazott metaforaként jelenik meg a magyar sajtóban (kiemelném itt a *Filmvilágot* és a *Café Bábelt*). Ebben a kontextusban (s az utazás-metaphora kapcsán is) fennhangon hirdetik a „belefulladunk a másolatokba” frusztrált ígését, és ezzel egyidejűleg magasztalják a reális világ valós veszélyeinek hiányát a „mesterséges paradicsomban”, a virtuális tér időben. Az írásokat tehát kellő kritikával kell kezelni, s először szét kell választani „másolat” és a „mesterséges” néha kusza szövedékké alakuló fogalmait. Le kell szögezünk, hogy a (virtuális) másolat, bár úgy tűnhet, rögzített (digitalizált) formában ugyanaz, mint a valóság, mégsem ugyanaz, hiszen nem nevezhető általános értelemben realitásnak. Ha megfelel is az esztétikai és interpretációs realizmusnak, akkor sem működik közöttük a felcserélhetőség. A mesterséges paradicsom mint másolat tehát mesterségesességénél fogva nem helyettesítheti totálisan a reálisan megragadható, érzékelhető, paradicsominak nevezett állapotot. Egy *cyber space*-szel való találkozásokkor már konkrétan „beleolvadhatunk” a mesterséges valóságba, komplementerré téve a reális-köznapi valóság tér idejét. A másolat ennyiben működik. Talán az is mondható, hogy bizonyos módon funkcionál a felcserélhetőség is. Probléma akkor jelentkezik, amikor tudatunk nem tisztázza a mesterségesség okozta különbséget: a virtuális valóság egy emberek alkotta programként működik, előre meghatározott elemekkel, s a benne található véletlenek (váratlan, kiszámíthatatlan események) is emberi közvetítésnek köszönhetőek. Még ha aktívan (dialógusban) éljük is meg a cyberteret, akkor is eleve betáplált reakciókat kapunk. A különbség például akkor érzékelhető, hogy ha a virtuális valóság „felhasználója” beleolvadt az általa választott virtuális közegebe, ám közben a köznapi környezetben, mely körülveszi őt és a felhasznált gépi protézist, bekövetkezik egy természeti katasztrófa. A komplementaritás kétszer négy dimenziója ebben a pillanatban megszűnik: esendővé válik a komplett emberi-gépi konfiguráció, s a tárgymegszállás tükröt tart önmaga elé.

Mit jelent ebben a kontextusban a most bevont „targymegszállás” fogalma? Szemléletes válasz erre a Danto által felhasznált Narcissus-motívum. Narcissus „saját tükörképébe lett szerelmes, melyet egy kristálytiszt forrás sima felülete – egy természetes tükör – vert vissza, de kezdetben azt hitte, egy csodálatos, vonzó fiú néz fel rá a mélyből. [...] Valójában az önmegismerésbe halt bele, szemléltető példaként az ismeretelméleti öngyilkosságra, amit mindenkinek komolyan kell vennie, aki azt hiszi, hogy Szókratész híres kognitív parancsa – »ismerd meg önmagad« - büntetlenül követhető. Narcissus tárgymegszállása szemléletes példa erre.”¹⁷ Danto Narcissus-interpretációja kiválóan rímeli a virtuális valóság problematikájára: mi is Narcissusok vagyunk, mi is a tárgymegszállás ígézetében élünk, hiszen megfoghatatlan objektumokká, másolatokká absztraháljuk a világot. A tárgymegszállás a „más, ami ugyanaz” paradoxonja alapján működik: a tárgyban összegzi a másságot, s ez a tárgy (jelen esetben) a virtuális valóság, melybe éppúgy beleolvadunk, mint a reális valóságba. A más tehát ugyanolyan „ismerős”. Baudrillard megfordítja a hasonlat nézőpontját, s azt mondja: a tárgy „idegen önmaga számára, és ebben van az ereje, és a miénkkel tökéletesen ellentétes szuverenitása. A civilizáció első mozdulata az lesz, hogy tükröt tart elé, de ő csak látszólag jelenik meg a tükörben, valójában ő a tükör, és benne az alany, aki áldozatul esik a saját illúziójának. Egyedül a Tárgy marad mint idegen vonzerő. Nagyon is jól is-

merjük, nagyon is jól ismeri önmagát. A Tárgy az, ami izgalmas, mert az eltűnésem horizontja.”¹⁸ A nagybetűs Tárgy mint önmagunk tükre, mint rögzítetlen, dinamikus másolat, mint a virtuális valóság.

A drog-metaphora

A *Filmvilág* egyik írása szerint a „cybertérrel, világhálóval visszatért a pszichedelikus hatvanas évek szelleme. A mai lázadók digitális ellenkultúrát építenek” A lap egy másik cikke a következőképpen fogalmaz. A használó egyszer csak bekapcsol egy nagyteljesítményű terminálra csatlakoztatott szemüveget, felvesz egy speciális kesztyűt (és talán még más eszközt is), amely ugyanarra a számítógépes rendszerre van kötve. Az ember kicsit hasonlóan néz ki, mint Darth Vader. Lényegében belép a hallucinációnak egy számítógép által vezérelt, kábítószer nélküli, háromdimenziós, interaktív, korlátlanul kiterjeszthető világába, amely a látással, hanggal és érintéssel teljessé lesz – szó szerint lehetővé téve, hogy a felhasználó keresztülhaladjon az információn, és megtapasztalja azt.”²⁰ Ez a rövid összefoglalás jól megvilágítja a drog-metaphora lényegi ismérveit. Rámutat arra, hogy a cybertérbe bekapcsolódó egyén – éppúgy, mint a droghasználó – egy külső eszközt alkalmaz egy alternatív valóság megtapasztalása érdekében (szemben az álommal), s olyan magatartást produkál ezen eszköz hatására, mely a reális valóságban leledző szemlélő számára értelmezhetetlen vagy éppen abnormális.

A cyber space és a drog hatásmechanizmusai persze nem tekinthetők azonosnak, hiszen más ingerháttérrel feltételeznek. A *cyber space* mások által számítógépen rögzített lehetséges (audiovizuális és taktilis) ingereket tartalmaz, míg a drogok keltette hallucinációk az egyén saját élményvilágából és tudatalattijából merítik „nyersanyagukat”. Az előbbinél a hallucinációk befolyásolhatóságának szabadsághite kelt igényt a lehetséges felhasználóban, míg az utóbbinál a hallucinációk felszabadításának vágya ösztönzi a fogyasztót.

A különbség ellenére a drog-metaphora erejét az adja, hogy kétségtelenül lényegi hasonlóságok mutatkoznak a droghasználat és a *cyber space*-be való átlépés között. A legfőbb közös vonás a reális valóságtól való eltávolodás és a virtuális valóság igénye.²¹ Ennek nyomán (főként az *Élet és Irodalomban*) gyakran nevezik a *cyber space*-t hamis transzcendenciának, művilágnak és mesterséges mennyországnak. „A vágy végső forrása: kilépni a valóságból, s legalább egypár órára átkerülni egy olyan világba, amely távolról ugyan hasonlít az igazira – és annak is tekinthető –, de mégis valami virtuális szabadságigényt kínál. Az egyén át akar lépni a szupravilágba, az extra világba, az infra világba. Mindegy, hogy hová, csak ki a jelenből: eszképzizmus.”²² A vágy tárgya pedig a különféle anonim identitásoknak, illetve pótlételezéseknek a következmények nélküli megtapasztalása, azaz ideiglenes, instant identitások nyújtotta élmények és információk. A virtuális városok lakói tipikus példái ennek: a reális valóságtól függetlenül, tényleges következmények nélkül kísérleteznek újabb és újabb identitásokkal, személyiségekkel.

A drog-metaphorát alátámasztó másik közös vonása a kábítószernek és a virtuális valóságnak a függőségsszindróma. Gyakori jóslat lett a magyar sajtóban, hogy a *cyber space* „még némi csiszolásra szorul, de már pályázhat a jövő legveszélyesebb kábítószerének címére”.²³ A jelzések szerint tipikus tünet, hogy a felhasználók a *cyber space* gyakori igénybevétele esetén egyre kevésbé tudnak elszakadni a mesterséges valóságtól, s egy idő után teljesen a rabjaivá válnak, éppúgy, mint a drogfüggők a kábítószereknek. A jelzések szerint

ez a szenvedély sem veszélytelen: mint korábban már említettük, valóságkeveredést, de akár fizikai panaszokat is okozhat, nem beszélve arról, hogy az egyén egyre inkább elveszti kapcsolatát a reális valósággal, az abban támasztott kötelezettségekkel és a személyes környezetével.

A kábítószerrel való párhuzam és az esetleges veszélyek hangsúlyozása persze az a következménnyel is járhat, hogy a virtuális valóság és a *cyber space* iránti teljesen egészséges és kiegyensúlyozott érdeklődőket is „a lázadók veszélyes szenvedélybetegségének” elriasztó címkéjével stigmatizálja.

A szuperagy-metaphora

Ez az egyetlen olyan metafora, amelyet szerzői explicite metaforának neveznek: „A World Wide Web mint szuperagy: a metaforától a modellig.”²⁴ Lényege, hogy a társadalmat szuperorganizmusnak tekinti, kommunikációs hálózatait pedig az agy funkcióival azonosítja. Az ötlet nem teljesen egyedülálló. Több szövegben is olvasható a „civilizáció mint épülő lény” gondolata (kiemelném a *Filmvilág* cikkeit), továbbá – elsősorban a mesterséges intelligencia-kutatás kontextusában – a kommunikációs összeköttetések és az idegrendszer működése közötti párhuzam. A címében idézett cikk szerzőpárosa, Francis Heylighen és Johan Bollen szerves kapcsolatot tételez fel a két elképzelés között, és ezt összegzik a szuperagy-metaphorában.

A metafora alapkonceptióját a „web mint asszociatív memória” adja: a globális hálózat feltételezi valamennyi elemének lehetséges kommunikációját, azaz a konnekcionizmust és az integrációt, továbbá az információk több lokalitáshoz kapcsolódó, megosztott fellelhetőségét. „World Wide Web egy hatalmas külső memóriához hasonlítható, ahol a tárolt információk visszakereshetők az asszociatív linkeket követve, vagy a keresett szavakat megadva a keresőgépek.”²⁵ A szuperagy-metaphora ennyiben minden további nélkül elfogadható. A problémák akkor merülnek fel, amikor a szerzők bevezetik a „tanuló Web” fogalmát. Elismerik, hogy a Web (jelenleg még) alkalmatlan az új információk önálló megtanulására, ezért leküzdendő akadályt látnak abban, hogy „az egyén kognitív képessége túlságosan korlátozott ahhoz, hogy valamiféle áttekintést szerezzen a sok millió dokumentumból álló hatalmas hálózatról”.²⁶ A tanuló Web feladata az, hogy maga fedezze fel a legjobb szerveződést, és ezzel segítse a felhasználó eligazodását az információtömegben. A problémát az okozza, hogy nem tudjuk, mitől „a legjobb” egy szerveződés, hiszen a felhasználók egyéni, azaz sok szempontból megközelíthető igényeinek és elvárásainak a függvénye. A cikk szerzői a legjobb szerveződést úgy látják kiválaszthatónak, hogy a „sok felhasználó által követett linkek egyre erősebbé válnak, a ritkán használt linkek viszont gyengébbé. [...] Csak azok maradnak meg, és válnak láthatóvá a felhasználó számára, amelyek elegendő erősségre tettek szert.”²⁷ Ez a feltételezett ideális önszervezés azonban nem menti meg az elképzelést a maga okozta problematikusságtól, hiszen a speciális érdeklődésű (ritkán használt linkeket igénybe vevő) egyén információ-hozzáférést nem feltétlenül képes megkönnyíteni.

A „gondolkodó Web” elképzelése, amely feltételezi a tanuló Web link-szelekciós működését, a Wais keresőgépeken alapul. A felhasználó megadja a keresett témára vonatkozó kulcsszavas kombinációt, s a keresőgép végignézi a megfelelő dokumentumokat, majd felkínálja a legjobb találatokat. (A legjobb találatok itt azok, amelyekben a leggyakrabban fordulnak elő a keresett szavak.) Ez a kiválasztás – hasonlóan a „legjobb” szerveződés megta-

lálásához – megint csak diszkriminál egyes felhasználókat: adott esetben nemcsak a speciális érdeklődést hagyhatja figyelmen kívül, hanem egyes dokumentumokat úgy zár ki a felmutatás köréből, hogy lehetőséget sem ad áttekintésükre. A felhasználó ugyanis kényelmi szempontból rendszerint elfogadja az első felkínált találatokat, s ezzel megfelelkezik a további szövegek ötletadó, újabb asszociációkra serkentő gondolatbázisairól.

De tegyük most félre ezt a problémát, és nézzük a szuperagy működését. Szerzőink a szoftver-ágenseknek nevezett programok működésében látják a gondolkodó Web kiteljesedésének lehetőségét. A szoftver-ágensek a fent leírt kiválasztás során megfigyelik a felhasználó(k) linkhasználatát, ebből általános következtetéseket vonnak le, a következtetéseket megtanulják, s ennek alapján irányítják a további kereséseket.

A szuperagy-metafora a szoftver-ágensek működése alapján a jövőre vonatkozóan a minden tudás, minden ismeret hozzáférhetőségét vetíti előre. „A felhasználó agya bizonyos értelemben a Web egy csomópontjává válna, a Webhez kapcsolódó ismerettárrá, amelyhez fordulhatnak más felhasználók vagy maga a Web. Végül az egyének agya olyan szorosan kapcsolódna össze a Webbel, hogy a Web a szó szoros értelmében az »agyak agyává«, szuperaggyá változna. A gondolat az egyik felhasználótól eljutna a másik felhasználóhoz, majd vissza a Webre. És így tovább. Így gondolatok milliárdjai fejlődnének egymással párhuzamosan a szuperagyban, még több tudást teremtve a folyamat során.”²⁸

Ez a kétségtelenül lenyűgöző utópisztikus-fantasztikus elképzelés több ponton is kényes kérdéseket vet fel az emberi tényező szempontjából. Mennyiben lehet biztos a Webhez kapcsolódó egyén abban, hogy a szuperagyba bekerülő információk valósak, igazak, nem pedig szándékos félrevezetések? Nem jelenhet-e meg bűnözés szintű gondolatmanipuláció? (A *Magyar Narancs* szerint megjelenhet, ezért is lesz szükség gondolatrendőrségre!) Tekintettel lesz-e a szuperagy vagy bárki más arra, hogy egy felhasználó (részben vagy teljes mértékben) részt kíván-e venni a tudástermelésben? Mi védené az egyén szellemi szuverenitását és autoritását a mindentudó szuperaggyal szemben, például rendelkezhetne-e szerzői jogokkal? És még hosszasan lehetne sorolni. De akármilyen kétségek támadnak is, el kell ismerni, hogy a szuperagy-metafora jól modellezi a World Wide Web által kínált perspektívákat, és számos olyan problémára és lehetőségre hívja fel a figyelmet, amely a virtualitás témájában nagy jelentőséggel bír.

JEGYZETEK

¹ Kovács Imre: *Cyber-Krisztus. Magyar Narancs*, 1993. I. 14., 39.

² György Péter: *Művészet és média találkozása a boncasztalon*. Budapest, 1995, Kulturtrade Kiadó, 189.

³ Kömlödi Ferenc: Gépasszonyok, férfigépek. *Filmvilág*, 1998. 11. sz. 14.

⁴ György Péter: *Digitális éden*. Budapest, 1998, Magvető Kiadó, 144.

⁵ Kömlödi Ferenc: A cyberkirály (hold)udvara. *Filmvilág*, 1996. 3. sz., 28.

⁶ Uo. 30. és Adriann, Robert: Infobahn blues. *Replika*, 1995. 12. sz. 214.

⁷ Bös–Mathias–Stegbauer–Christian: A virtuális utazás határai. *Századvég*, 1997. 6. sz. 126.

⁸ Virilio, Paul: *Az eltűnés esztétikája*. Budapest, 1992, Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám, 73.

⁹ Szilágyi Ákos: *A vágy titoktalan tárgya*. Budapest, 1992, Liget Kiadó, 261.

¹⁰ Flusser, Vilém: *Nomádok. 2000*, 1991. 9. sz., 26–35.

¹¹ Virilio, Paul: A technika megszáll minket. *Népszabadság*, 1997. szept. 6. Hétféje melléklet, 19.

- ¹² Baudrillard: *A rossz transzparenciája*. Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám–Intermédia, Budapest, 1997, 26.
- ¹³ Dyson, Esther: A szellemi érték. *Replika*, 1996. 5. sz. 284.
- ¹⁴ HVG, Multimédia-melléklet. 1995. II. 4., 57.
- ¹⁵ Friedmann, Ted: Komputerjátékok és interaktív textualitás. *Replika*, 1996. 5. sz. 295.
- ¹⁶ Csúri Károly: *Lehetséges világok*. Budapest, 1987, Tankönyvkiadó, 191.
- ¹⁷ Danto: i.m. 22. és 28.
- ¹⁸ Baudrillard: i. m. 145.
- ¹⁹ Kömlődi Ferenc: Cyberdelia. *Filmvilág*, 1996. 3. sz. 21.
- ²⁰ Tribe, Laurence H.: Az Alkotmány a cyberspace területén. *Café Babel*, 1995. 1–2. sz. 165.
- ²¹ Kömlődi Ferenc: i. m. 31.
- ²² Almási Miklós: *Anti-Esztétika*. Budapest, 1992, T-Twins Kiadó, 19.
- ²³ Kovács Imre: Cyber-Krisztus. *Magyar Narancs*, 1993. I. 14., 39.
- ²⁴ Heylighen, F. – Bollen, J.: A World Wide Web mint szuperagy: a metaforától a modellig. *Café Babel*, 1998. 2. sz. 151–159.
- ²⁵ Uo. 152.
- ²⁶ Uo. 153.
- ²⁷ Uo. 153.
- ²⁸ Uo. 157.

IRODALOM

- Almási Miklós: *Anti-Esztétika*. Budapest, 1992, T-Twins Kiadó.
- Atkinson, Rita L. – Atkinson, Richard C. – Smith, Edward E. – Bem, Daryl J.: *Pszichológia*. Budapest, 1995, Osiris Kiadó.
- Baudrillard, Jean: *A rossz transzparenciája*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó–BAE-Tartóshullám–Intermédia.
- Benedikt, M: *Cyberspace: First steps*. Cambridge, 1991, MIT Press.
- Benjamin, Walter: A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában. In: *Kommentár és prófécia*. Budapest, 1969, Gondolat.
- Bíró Yvette: *A rendtelenség rendje*. Budapest, 1996, Cserépfalvi Kiadó.
- Böhringer, Hannes: *Kísérletek és tévelygések*. Budapest, 1995, Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám.
- Chartier, Roger: A kódextől a képernyőig. *BUKSZ*, 6. évf. 1994. 3.
- Csányi Vilmos: *Viselkedés, gondolkodás, társadalom: etológiai megközelítés*. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.
- Csúri Károly: *Lehetséges világok*. Budapest, 1987, Tankönyvkiadó.
- Ezredvégi beszélgetés Fehér Mártával. (Készítette: Tillmann J. A.) 2000, 1993. 1. sz.
- Flusser, Vilém: *A fotográfia filozófiája*. Budapest, 1990, Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám.
- Flusser, Vilém: Nomádok. 2000, 1991. 9. sz.
- Flusser, Vilém: *Az ágy*. Budapest, 1996, Kijárat Kiadó.
- Flusser, Vilém: *Az írás*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám–Intermédia.
- Galántai Zoltán – Komáromy Gábor: *Légy boldog az Interneten*. Budapest, 1996, Tudomány Kiadó.
- Gehlen, Arnold: *Kor-képek*. Budapest, 1987, Gondolat.
- György Péter: *Művészet és média találkozása a boncasztalon*. Budapest, 1995, Kulturtrade Kiadó.
- Hance, Olivier: *Üzlet és jog az Interneten*. Budapest, 1997, Panem–McGraw-Hill.
- Lasch, Christopher: *Az önimádat társadalma*. Budapest, 1984, Európa Könyvkiadó.
- Lowy, Catherine: Tudás és igazolás. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1977. 1. sz.
- Montvai Attila: *Fotográfia és kultúra*. Budapest, 1985, Kossuth Könyvkiadó.
- Novak, M.: *Liquid architectures in cyberspace*. Cambridge, 1991, MIT Press.
- Paech, Joachim: *Film, Fernsehen, Video und die Künste*. Stuttgart, Weimar, 1994, Metzler.

- Rheingold, H.: *Virtual reality*. New York, 1991, Touchstone.
- Rheingold, H.: *The virtual community*. London, 1994, Secker Warburg.
- Rushkoff, D.: *Cyberia: Life in the trenches of hyperspace*. New York, 1994, Harper Collins.
- Ryle, Gilbert: *A szellem fogalma*. Budapest, 1974, Gondolat Könyvkiadó.
- Sontag, Susan: *A pusztulás képei*. Budapest, é. n. Európa Könyvkiadó.
- Spanik, Ch. – Rugheimer, H.: *A multimédia alapjai*. Budapest, 1995, Kossuth Könyvkiadó.
- Szilágyi Ákos: *A vágy titoktalan tárgya*. Budapest, 1992, Liget Kiadó.
- Tillmann J. A.: Bevezetés az eltűnés természetrajzába – Virilio és az eltűnés esztétikája. *Filozófiai Fügyelő*, 1987. 3. sz.
- Tillmann J. A.: *Szigetek és szemhatárok – Késő újkori kilátások*. Budapest 1992, Holnap Kiadó.
- Virilio, Paul: A vad szem. *Filmvilág*, 1990. 5. sz.
- Wilson, Peter Lamborn: A multikulturalizmus ellen. *Élet és Irodalom*, 1996. VII. 19.
- Z. Karvalics László: Vagy-vagy. Vagy mégsem? *Liget*, 1994. 9. sz.
- Virilio, Paul: *Az eltűnés esztétikája*. Budapest, 1992, Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám.
- Virilio, Paul: A technika megszáll minket. *Népszabadság*, 1997. szept. 6.
- Virilio, Paul – Lotringer, Sylvere: *Tiszta háború*. Budapest, 1993, Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám.

Jenei Ágnes

A TÉVÉHÍRADÓK SZERVEZETSZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATA

A médiakutatásban a hírapparátusok szervezetszociológiai vizsgálata, a hírkészítés folyamatának empirikus kutatása, a hírkészítők szakmai modelljeinek megfigyelése a hatvanas évek végén kezdődött angolszász környezetben, és a hetvenes–nyolcvanas években vált világszerte általános gyakorlattá.

A HÍRAPPARÁTUSOK KUTATÁSÁNAK TUDOMÁNYOS KONTEXTUSA

A hosszú távú médiahatások vizsgálata

E kutatási irányzat kialakulása összefügg a tömegkommunikációs vizsgálatok új kérdésfelvetéseivel. A hatvanas–hetvenes években végbement szemléletváltás következtében a médiumok rövid távú hatásairól, a kommunikációs közleményeknek a viselkedésben közvetlenül megjelenő következményeiről (stimulus–válasz-modell) a hosszú távú, közvetett hatásokra, a közönség strukturált tudásrendszereinek változására, a tömegkommunikációs eszközök által közvetített üzenetek befogadásának módjára kerül a hangsúly (kultúratermelő és -alakító funkció). Az új paradigmát az érdekli, hogy a kommunikációs eszközök által prezentált társadalomkép hogyan befolyásolja a befogadóknak a környezetükről kialakított képét.

A szemléletváltás nyomán a kutatások időbeli kerete szükségszerűen kitágul, és az egyedi, időben körülhatárolható esetek – például választási vagy reklámkampányok – vizsgálata helyett a médiumok tematikus területek szerinti globális produktuma kerül előtérbe. Nem az egyes kommunikációs közleményekre, nem egy-egy hírre vagy egy-egy műsorra, hanem az üzenetfolyam egészére, hírek és műsorok sokaságának egymásutánjára és a kumulatív, időben egymásra rakódó hatásokra irányul a figyelem.

Tudás és tudásszervező struktúrák közvetítése

A tömegkommunikációs hírszolgáltatás és tájékoztatás hosszú távú hatásának problematikáján belül azon folyamatok elemzése történik, amelyek során a médiumok felépítik és továbbítják a befogadók többsége számára empirikusan nem megragadható valóságnak a képét.

Bár a valóságnak megfelelést általában követelményként írják elő a médiatörvények (az objektivitás és a tényyszerűség kritériuma), a médiumok nem közvetlenül és nem tükröszzerűen tájékoztatnak a világban történt eseményekről. A tényprezentáló attitűd maximális tiszteletben tartása mellett sem lehet megfelelkezni arról, hogy a híradások keretében egy előzetesen strukturált tudáshalmaz továbbítása történik. Az eseményeket a hírszerkesztők meghatározott értékválasztások szerint hierarchiába rendezik, ami – a kumulatív hatás eredményeként – hosszú távon a befogadókban is kiépíthet egy hasonló értékrendet, így a kommunikátorok által közvetített fontossági struktúra és a befogadók fontossági struktúrája közelíthet egymáshoz. A médiumok implicit módon rangsort, napirendet állítanak fel az aktuális közügyekről, és ezen keresztül hozzájárulnak az egyének napirendjének alakulásához (*agenda-setting*). Emellett a közlemények szemantikai információihoz olyan tudásszervező struktúrák, kognitív sémák (*frame*-ek) is kapcsolódnak, amelyekben a befogadók értelmezhetik az eseményeket, és amelyek alapján összeáll egy kognitív kép a fejükben arról, hogy miképpen függenek össze a dolgok a világban.

Valóságkonstruálás a hírszerkesztésben

A tömegkommunikációs kutatásokban évtizedekig háttérbe szorult a kommunikációs folyamatban részt vevő kommunikátorok szerepének vizsgálata, holott – mivel a híradásokban a valóságnak a kommunikátorok által már szelektált és értelmezett elemei jelennek meg – kézenfekvőnek tűnik azt is megvizsgálni, hogy kik konstruálják, kik építik fel a hírközlő, tájékoztató műsorok mesterséges valóságát, milyen munkakörnyezetben dolgoznak, mi jellemzi a szerkesztési folyamatot, és mindez hogyan hat ki a prezentált valósággépre.

A valóság tömegkommunikációs konstruálásának mechanizmusa a legszorosabban összefügg a társadalmi hatalommal. Mivel minden kommunikációban nélkülözhetetlen a szelekció és a kontroll, a nyilvános kommunikációban mindig csak az e folyamatok felett hatalmat gyakorlók képzetmintái válnak hozzáférhetővé, hangsúlyossá. Ezek kultivációja teljesen független attól, hogy a befogadó egyetért-e a közlemények tartalmával, vagy sem. Mivel az emberek cselekvéseik és gondolataik érvényességének fenntartása érdekében többnyire e közlemények tartalmának és struktúrájának megfelelően viselkednek, elmondható, hogy a kommunikáció nem csupán informál az adott kultúrában kialakult közös képzetekről, hanem alakítja is őket, és ezáltal hozzájárul a fennálló rend támogatásához, megőrzéséhez vagy éppen megváltoztatásához.

Az „akaratlan torzítás”

A hírapparátusok szervezetszociológiai szempontból való megközelítése – feltételezve, hogy a végtermék szemponjából meghatározó a termelést jellemző munkaszervezési mód, környezet és szakmai kultúra – a hírtermelési folyamatok logikáját, a kommunikáto-

rok szakmai kompetenciáját, együttműködésük mikéntjét és az egyes hírorganizációk domináns professzionális modelljeit vizsgálja.

A valóság potenciálisan végtelen, ebből a valóságból azonban csak véges számú események mutatnak be hírek formájában a hírműsorokban. A szerkesztők nem egyszerűen megjelenítik, közvetítik a tényeket, hanem előzetesen különféle szempontok szerint szelektálják. A valóság egyes tartományait megvilágítják, míg a többi árnyékban marad. A szervezetszociológiai kutatások megállapították, hogy a szelektálásban általában nem egy-egy konkrét személy tölti be a szűrő, a kapuőr (*gatekeeper*) szerepét; a szelekciós döntések nem partikuláris egyéni érdekektől, értelmezésektől és szándékoktól függenek, hanem a hírtermelést jellemző szakmai, gyakorlati-szervezési kritériumoktól, követelményektől, értékektől. Ez azt jelenti, hogy a valóság a hírek folyamatában nemcsak ideológiai indíttatásból, illetve nemcsak szándékos manipuláció nyomán torzulhat, hanem akaratlanul is, a hírkészítés módjának számlájára írhatóan (*unwitting bias*). Az akaratlan torzítás a rutinszerűen szabályozott termelési láncnak és a szerkesztők által kölcsönösen elismert és interiorizált szakmai értékek alkalmazásának tudható be, amelyeknek együttese kijelöli a lehetséges döntéseket.

HÍREK ÉS HÍRADÓK

A híradások funkciója

A közügyekről való tájékoztatás legátfogóbb televíziós intézménye a tévé-híradó. A hírközlő-tájékoztató műsorok alapfunkciója, hogy az állampolgárok számára folyamatosan biztosítsák a társadalmi, politikai, gazdasági életben és a nagyvilág történéseiben való eligazodáshoz szükséges információkat, azaz mutassák be, tegyék hozzáférhetővé, megismerhetővé és ezáltal megítélhetővé a legfontosabb eseményeket és közszereplőket, a társadalom egészére vagy széles tömegeire kiható közügyeket és problémákat, megoldásuk lehetséges módjait, a közügyekkel kapcsolatos különféle álláspontokat, és ezen keresztül segítsék a demokratizálódást, a civil szféra és az állampolgári öntudat erősödését, a társadalmi béke fenntartását, a világ népei felé való nyitottabbá válást.

A „hírérdemesség”

Minden hírkészítő apparátus azt tekinti legfontosabb feladatának, hogy a jelentős és érdekes eseményekről tájékoztassa a közönséget. A hétköznapi valósága, a híradó potenciális „nyersanyaga” azonban elvileg végtelen számú történésből, eseményből áll, ezek közül kell a stábnak válogatnia. Tuchman szerint ennek a műveletnek az elvégzéséhez ésszerűnek tűnik az eseményeknek kifejezetten erre a célra készített kategóriákba történő redukálása, némiképp ahhoz hasonlóan, ahogyan a kórházak a betegfelvételnél osztályozzák, besorolják betegeiket egy-egy tünetcsoportba és betegségtípusba.

Az információs apparátusoknak, szerkesztőségeknek háromféle követelményt kell kiélegíteniük:

- gyakorlattal kell rendelkezniük abból a szempontból, hogy felismerjék, mikor lehet „jó hírt” csinálni egy történelemből, eseményből;
- rendelkezniük kell könnyen használható stratégiákkal az események feldolgozására, hiszen bár minden esemény a maga nemében egyedülálló, páratlan, megismételhetetlen, nem lehet minden egyes alkalommal *ex novo* azon töprengeni, hogy az adott eseményt miképpen kellene megragadni és bemutatni;
- munkájukat meg kell tudniuk szervezni időben és térben úgy, hogy a hírré alakítható események a lehető legjobban, leggördülékenyebben illeszkedjenek a hírtermelési folyamatba.

A „hírérdemesség” (*newsworthiness*) egy sor olyan tulajdonságból áll, amely megkövetelhető az eseményektől ahhoz, hogy nyilvánosságot kapjanak. Az olyan események, amelyek nem rendelkeznek ezekkel a tulajdonságokkal, fennakadnak a szűrőn, mivel nem illeszkednek a hírtermelési rutinba, és/vagy nem felelnek meg a szerkesztők által szakmailag relevánsnak tartott elvárásoknak. A tömegkommunikációs hírszerkesztés szorosan összefügg a termelési folyamatok rutinosításának igényével és a standardizálással. A nyersanyag, vagyis a világ kiszámíthatatlan, változékony történései így viszonylag stabil termelési műveleteknek lesznek alávetve. Ebből a szémszögből kap értelmet az a közismert mondas, hogy „hír az, amit az újságírók hírként közölnek”. Annak eldöntése, hogy miből lehet hír, mindig gyakorlati megfontolások alapján, a rendelkezésre álló idő, a felhasználható eszközök, valamint a humán erőforrás tekintetbevételével történik. Mindeközben a hírérdemesség kritériumai gyakran meglehetősen cseppfolyósak: az információtermelés folyamatában fontos szerepet játszik az „alkudozás”, az egyedi szabályozás, amely az érintett hírtermelők alkupozíciójától függ, így a hírtermék adott esetben egy sor praktikus természetű alkudozás eredményeként is felfogható.

A hírértékek

A hírérdemesség fogalmának tartalmát olyan szempontok és kritériumok alkotják, amelyekeken keresztül a hírapparátus kontroll alatt tartja a hírek kiválogatott események mennyiségét és típusát. Ezek a szempontok és kritériumok a hírértékek. A hírekké alakítható események szelektálása során a hírértékek sohasem egyenként jelentkeznek, hanem különféle kombinációjú „csomagokban”. A hírértékek a hírek tartalmára, az információk termék előállításához szükséges anyag elérhetőségére, a közönségre, valamint a konkurenciára vonatkoznak.

Tartalmi követelmények

A közlendő anyag tartalmi elemeire vonatkozó döntés a *fontosság* és az *érdekesség* figyelembevételével születik. A fontosság az „igazi” hírek sajátossága, a *hard news*oké, amelyeket a lehető legsürgősebben közölni kell, mert aktualitásuk tiszavirág-életű. Az érdekes hírek, a *soft news*ok a „kis színesek” csoportját alkotják, aktualitásuk kevésbé időhöz kötött, és amellet, hogy a legszélesebb közönség érdeklődésére tarthatnak számot, és könnyedebbe tehetik az olykor sötét tónusú, szinte drámai hírműsort, nem elhanyagolható az a szerepük, hogy töltelékként viselkednek az adásba kerülő hírek között: szükség esetén akár adás közben is kitörölhetők, amennyiben az utolsó pillanatban befut egy „fontos” hír.

A fontos hírek privilegizált területe a politika, az államigazgatás, a gazdaság, ezek fő-

szereplőire irányul a reflektorfény, míg a társadalmi élet egyéb területeinek képviselői a politika dominanciájával szemben általában alulreprezentáltak. A külföldi hírekben fő kritérium a geopolitikai, illetve a kulturális közelség. A fontos hírek általában nemzeti érdekeket érintenek, illetve az ország jövőjének sorsával függnek össze. Egy esemény akkor is „jó” hírnek minősülhet, ha tartalma vagy következménye kifejezetten rossz, negatív előjelű („*bad news is good news*”), azaz ha arról van szó, hogy valami nem a normális, az elvárható, a megszokott módon történik. Minél negatívabb egy esemény következménye, annál valószínűbb, hogy hír lesz belőle.

A *soft news*ok a híradók kiegyensúlyozott összetételét szolgálják. Egyszerű emberekről szólnak különleges helyzetben vagy hírességek, közéleti személyiségek magánéletéről, de az is lehet, hogy megható vagy hősi tettekről tudósítanak. Az érdekes hírek megítélésénél több helye van a szubjektív értékelésnek, a szerkesztő ízlésén múlik, mit tart kellőképpen figyelemfelkeltőnek és színesnek.

A hírányag hozzáférhetőségére vonatkozó követelmények

Egy eseményről akkor mondható el, hogy megfelel ezeknek a követelményeknek, ha az esemény helyszínéhez, szereplőjéhez, lényegi történéseihez minden további nélkül hozzáférhetnek a stáb tagjai, és a hírányag feldolgozása technikailag a termelési lánc megszokott keretei között kivitelezhető, vagyis ha az esemény eleve úgy struktúrált, hogy könnyen rögzíthető és szerkeszthető, nincs szükség túl sok időhöz, helyszínhez, eszközhöz a forgatáshoz, például a szerkesztőség már eleve rendelkezik az eseménnyel kapcsolatos képekkel, filmekkel.

A hozzáférhetőség követelményeit gyakran elnyomja a fontosság és az érdekesség szempontja. Minél fontosabbnak és/vagy minél érdekesebbnek minősül egy esemény, annál kevésbé számít, hogy milyen nehézségek árán lehet belőle hírt csinálni; mint háborúk vagy katasztrófák esetében nemritkán tapasztalható, az újságírók néha még az életüket is hajlandók kockáztatni, hogy hozzáférjenek a közlésre különösen alkalmasnak tartott információkhoz.

A közönséggel kapcsolatos kritériumok

A tömegkommunikációs eszközök óriási embercsoportokat képesek involválni. A szerkesztőkben természetsszerűleg kell hogy éljen valamilyen kép, valamilyen elképzelés a nézőkről, és közléseiket, adott esetben a híradásokat ennek a képnek megfelelően kell kialakítaniuk. Vagyis akár tudatosan megtervezetten, akár ösztönösen/rutinszerűen a hírközlésben is érvényesülnie kell annak az általános kommunikációs gyakorlatnak, hogy a közlőnek igyekeznie kell a befogadóhoz igazítani mondandóját. A fő kérdés ebben a vonatkozásban az, hogy a hírszerkesztőség képes-e a valós helyzetnek megfelelően számolni a közönség belső szociokulturális rétegzettségével, és képes-e híradásait a színvonal veszélyeztetése nélkül úgy formálni, hogy az információk áthidalják a kulturális, ismeretszintbeli, nyelvhasználati szakadékokat, és minél több ember számára befogadhatóvá váljanak.

A konkurenciára vonatkozó kritériumok

Amennyiben egy televíziós hírszerkesztőség (egy csatorna) nem monopolhelyzetben működik, óhatatlanul konfrontálódnia kell a konkurenciával. Ennek Gans szerint háromféle következménye lehet. Először is az egyes híradós stábok megpróbálják „lekörözni” a konkurenciát, és igyekeznek olyan hírekről tájékoztatni, amelyeknek csak ők – vagy elsősorban

ők – vannak birtokában. Másodszor a konkurensok megpróbálják kiszámítani vetélytársaik lépéseit, és megpróbálnak alkalmazkodni a feltételezett helyzethez. Ennek az alkalmazkodási kényszernek köszönhetően gyakran azért kerül kiválogatásra egy esemény, mert a híradós stábok meg vannak győződve arról, hogy a többi szerkesztőség is le fogja közölni az anyagot. Harmadsorban a szerkesztők a konkurens kollégák feltételezett szakmai elvárásainak is meg akarnak felelni, ezért élénk figyelemmel kísérik a versenytársak tevékenységét. Mindig van néhány olyan hírműsor, például nemzetközi szinten a BBC vagy a CNN, amely mértékadónak számít a hírforrások mezőnyében. A verseny kétségtelenül hozzájárul a szakmai színvonal emelkedéséhez, ugyanakkor a konkurenciára tekintő szakmai megfelelni vágyás akadályozhatja is az innovatív, kreatív törekvéseket.

A HÍRTERMELÉS FŐ FÁZISAI

A hírtermelés rutintevékenysége

Általános tapasztalat, hogy minden többször megismételt cselekvés bizonyos mértékig hajlik a habitualizációra, és minden olyan cselekvés, amelyet gyakran ismételünk, modellé keményedik. Az újságírás vonatkozásában a szakértők meglehetősen ellentmondóan ítélik meg a tevékenység rutinjellegét. Tunstall szerint a rutin fogalma nem egyeztethető össze az újságírók, szerkesztők munkájával, és csakis kényszerből hajlandók alkalmazni. Tuchman viszont úgy véli (és én is inkább vele értek egyet), hogy a rutinosítás és standardizálás nemcsak megkönnyíti a szerkesztőség munkáját, hanem a rendkívül felgyorsult és tömegessé vált hírtermelés korszakában egyenesen nélkülözhetetlen, és ezt a szerkesztők is érzik és elfogadják.

A hírgyűjtés

A hírgyűjtést a rendelkezésre álló eszközök felhasználásával kell megvalósítani, ezért az ésszerűség úgy kívánja, hogy a belföldi híreket illetően a szerkesztőség az intézményes, megbízható, könnyen aktiválható, jól bejáratott források információiból állítsa össze. A nagyobb politikai és gazdasági hatalommal rendelkező források általában könnyebben hozzáférnek a médiumokhoz, és könnyebben hozzáférhetők a szerkesztők számára is.

A külföldi hírek esetében saját vagy kölcsön tudósítóhálózatra is lehet támaszkodni, de leggyakrabban a nagy nemzeti és nemzetközi hírügynökségek (MTI, illetve UPI, Reuters, API stb.) anyagaiból készül összeállítás. Az egész világra kiterjedő használatuk erősen determinálja a hír definícióját, hiszen amit a nagy hírügynökségek közléseknak, abból többnyire biztosan hír lehet.

A megbízható, „állandó” hírforrás időt takarít meg a szerkesztőségnek, hiszen nem szorul minden alkalommal megerősítésre, ugyanakkor a bejáratott csatornák rutinszerű használata lecsökkentheti annak lehetőségét, hogy alternatív források híreit is megjelenítse a híradó. A hírügynökségek által küldött anyagok használata természetesen passzívabb, formálisabb tevékenységre kényszeríti a szerkesztőket. Emellett azt is látni kell, hogy a hírügynökségek hírei, feldolgozásuk módja természetesen már tükröz egy bizonyos nézőpontot, egy meghatározott értelmezési keretet, következésképpen kritikátlan használatuk az adott nézőpontot és keretet is híven továbbítja.

Szelektálás

A szelektálás műveletét általában tölcserhez szokták hasonlítani, mivel ideális esetben a hírlista jóval hosszabb, mint amennyi a ténylegesen megvalósuló adásba belekerülhet. A szelektálás, amely a hírértékek által vezérelt döntésekben valósul meg, nem egy konkrét pillanatra és nem egyetlen személyre korlátozódik, hanem végigkíséri a hírtermelés egész folyamatát.

A hír feldolgozása, csomagolása, prezentálása

Míg az előző munkafázisok a valóságból „kihasított” eseményeket, történeteket megfosztják természetes eredeti társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális kontextusuktól, tehát attól a kerettől, amelyben értelmezhetők lennének, az események, történések ebben a szakaszban új kontextust, új értelmezési keretet kapnak. A híradó által bemutatott társadalmi valóságkép fragmentáltsága ennek a két, ellentétes irányú műveletnek köszönhető.

A híradó formátumának merevsége és állandósága olyan paraméter, amelyhez igazítani kell a híradó tartalmát. Az újrakontextualizált hírek szemantikai változáson mennek keresztül, attól függően, hogy mely hírek előtt és melyek után kapnak helyet, milyen belső ritmust követ a híradó stb. Az erre vonatkozó döntések csak részben tartalomfüggők, a hírsorrend kialakítása sokszor gyakorlati megfontolásoknak engedelmeskedik.

A témakonstrukció során az események kerek történetekké válnak, lesz elejük, közepük, végük, de rendszerint nem folyamatukban, dinamikájukban mutatja be őket a híradó, hanem általában a megszokotthoz képest kiemelkedő pontokra esik a hangsúly (*highlighting*).

A szerkesztők természetesen objektív és kiegyensúlyozott bemutatásra törekednek, amit meghatározott stratégiák alkalmazásával igyekeznek elérni (tényprezentáló attitűd, mindkét fél véleményének bemutatása stb.). Azonban a kész hír tükrözi, hogy a történet belső szervezésében hová esik értékhangsúly. Ha explicit verbális eszközökkel nem történik is állásfoglalás, bizonyos vizuális megjelenítés, a megvilágítás, a kameraállás, a hangerő, hangjelítés stb. általában értékelő következtetéseket indukál.

A végtermék

A híradó keretei között nincs arra lehetőség, hogy az események komplexitása bemutatásra kerüljön. Az eseményeket és a szereplőket az interpretáció és a feldolgozás során leegyszerűsítik, megfosztják jellegzetességeiktől, és sztereotípekre redukálják őket. A gyakorlati-szervezési kényszerek nem teszik lehetővé a valóság árnyaltabb és mélyebbre hatoló tükrözését. A média hírek mesterséges világában a társadalmi folyamatoknak csak egy-egy kitüntetett (könnyen ábrázolható) eleméről esik szó, például nevekről és adatokról, amelyek azonban gyakran csak akadályozzák a befogadói értelmezést. A figyelem szinte kizárólag arra irányul, ami éppen történik, nem pedig az okokra és indítékokra vagy a lehetséges következményekre. Az események kontextusa csak felszínesen, néhány sietve elhangzó mondatban vázolt. Az ily módon prezentált társadalmi valóságból hiányzik a kontinuitás, a világ fragmentáltnak, instabilnak és összefüggéstelennek tűnik.

A VIZSGÁLAT LEHETŐSÉGEI

A hírapparátusok szervezetszociológiai vizsgálatának célja, hogy leírja a hírkészítés folyamatát, feltárja a szerkesztők, újságírók, riporterek, operatőrök és a többi közreműködő szakmai kultúrájának és kompetenciájának legfontosabb elemeit és szisztematikus ok-okozati összefüggéseket keressen egyfelől a munkakörnyezet, a munkaszervezés, a szakmai kultúra, másfelől a végtermék milyensége között, különös figyelemmel a valóságkonstruálás közben végbemenő (akaratlan) torzításokra. Fontos feladat a hírszerkesztőségek strukturális és szervezési sajátosságainak felmérése, a jutalmazás és büntetés rendszerének áttekintése, a megfogalmazott szerkesztőségi céloknak és újságírói ideológiáknak, értékorientációknak az elemzése.

Részt vevő megfigyelés

A hírkészítés kutatásában a legelterjedtebb módszer az antropológia területéről származó részt vevő megfigyelés, alkalmazása szinte kötelezőnek tekinthető. A részt vevő megfigyelés útján készített anyaggyűjtés lehetővé teszi, hogy a kutató egészen közletről, belülről szemlélhesse a hírkészítés folyamatát, annak különböző fázisait (anyaggyűjtés, szelektálás, feldolgozás, prezentálás), megfigyelhesse a rutintevékenységek végzését és a munkaszervezési módot. Egyidejűleg találkozhat a stáb tagjainak mindennapi szakmai problémáival, megfigyelheti, milyen kritériumok alapján döntenek különféle helyzetekben, hogyan kezelik a váratlan eseményeket és a konfliktusokat, hallhatja, hogy ők maguk miképpen vélekednek saját munkájukról. A szisztematikus megfigyelést a stáb tagjaival történő alkalmi informális beszélgetésekkel lehet kiegészíteni.

IRODALOM

-
- Angelusz, R. – Tardos, R. (1998): Médiahasználat vagy médiafogyasztás? A televíziónézés egy új empirikus tipológiája. *JEL-KÉP*, 1998. 3. sz.
- Bechelloni, G. (1982) (a cura di): *Il mestiere di giornalista*. Napoli, Liguori.
- Bechelloni, G. (1990): Il punto di vista del sociologo. In Bechelloni, G. (a cura di): *Leggere la società attraverso i mass media*. Roma, Il Campo.
- Bechelloni, G. (1992): Doppio movimento. Nuova opacità sociale e illusione di trasparenza. In Crespi, F. (1992) (a cura di): *Azione sociale e pluralità culturale*. Milano, Franco Angeli.
- Berger, P. – Luckmann, T. (1966): *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, New York, Doubleday et Company.
- Calabrese, O. – Volli, U. (1995): *I telegiornali. Istruzioni per l'uso*. Bari, Economica Laterza.
- Cesareo, G. (1981): *Fa notizia. Fonti, processi, tecnologie e soggetti nella macchina dell'informazione*. Roma, Editore Riuniti.
- Colombo, F. (1995): *Ultime notizie sul giornalismo*. Bari, Laterza.
- Eco, U. (1979): Obiettività nell'informazione: il dibattito teorico e le trasformazioni della società italiana. In Eco U. – Livolsi M. – Panozzo G. (a cura di): *Informazione*. Milano, Il Saggiatore, 15–33.
- Fenati, B. (1985): *Sei Tg al giorno, Organizzazione del lavoro, routines produttive e modelli*

professionali in una redazione giornalistica televisiva. Istituto di Discipline della Comunicazione, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università degli Studi di Bologna, tesi di laurea.

Gans, H. (1979): *Deciding What's News. A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek and Time*. News York, Pantheon Books.

Garbarino, A. (1985): *Sociologia del giornalismo. Professione, organizzazione e produzione di notizie*. Torino, Eri.

Giannini, G. (1994): La metodologia giornalistica: risorsa o limite? *Problemi dell'informazione*, 4.

Golding, P. – Elliott, P. (1979): *Making the News*. London, Longman.

Gramegna, R. (1988): Un esempio di informazione televisiva locale: il TG3 del Trentino-Alto Adige. *Problemi dell'informazione*, 2.

McQuail, D. (1983) *Mass Communication Theory. An Introduction*. London, Sage Publications Ltd.

Papuzzi, A. (1993): *Manuale del giornalista*. Roma, Donzelli editore.

Scarmagnan, F. (1989): Il lavoro del giornalista, 'News processing' al GR3. *Problemi dell'informazione*, 2.

Schlesinger, P. (1978): *Putting Reality Together: BC News*. London, Constable.

Sorrentino, C. (1995): *I percorsi della notizia*. Bologna, Baskerville.

Terestyéni, T. (1997): A közszolgálatóság követelményeinek értelmezése, különös tekintettel a Média törvény előírásaira. *JEL-KÉP*, 1997. 2. sz.

Tuchman, G. (1972): Objectivity as a strategical ritual. An examination of newspapermen's notion of objectivity. *American Journal of Sociology*, 4.

Tuchman, G. (1973): Making news by doing work: routinizing the unsuspected. *American Journal of Sociology*, 1.

Tunstall, J. (1979): News organizational goals and specialist newsgathering journalists. In McQuail D. (ed.): *Sociology of Mass Communication*. Harmondsworth Penguin.

Varga, B. (1998): A kultiváció mint üzenet. A kommunikáció kultúráteremtő hatalma McLuhan és Gerbner műveiben. *JEL-KÉP*, 1998. 2. sz.

Wolff, M. (1985): *Teorie delle comunicazione di massa*. Milano, Bompiani.

NYELV, GONDOLKODÁS ÉS KOMMUNIKÁCIÓ AZ ISKOLA FELŐL

Pléh Csaba és Somlai Péter beszélgetése Esti Judittal. Elhangzott a Kossuth Rádió Mérleg című műsorában, 1998-ban.

Szerkesztő (Lékai Gábor): Nem is olyan régen a Magyar Feltalálók Egyesületének egyik vezetője azt mondta ebben a műsorban, hogy a magyar nyelv sajátosságai, alakíthatósága, variációi nagyban segítik az innovatív, rugalmas gondolkodást, mintegy visszahatva az agy működésére. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy pusztán grammatikai elemzéssel a nyelv csak szegényesen írható le. Nem tekinthetünk el attól, hogy a nevelésben, a képességek kialakulásában játszott szerepe rendkívül nagy. Részben erről, részben az esélyegyenlőségről szól Esti Judit beszélgetése. Ehhez előbb egy adat: a középfokú oktatási rendszerből az érettségi illetve a szakképesítés megszerzése előtt kihulló fiatalok aránya 25–30 százalék. Az iskolarendszer mindmáig nem talált megoldást a – most nagyon csúnya szó következik – visszaintegrálásukra. Szóval: nyelv, gondolkodás, esélyegyenlőség. A szakértők: Pléh Csaba és Somlai Péter.

Műsorvezető (Esti Judit): A nyelv, a gondolkodás és a társadalmi esélyegyenlőtlenség átörökítése a témánk.

Somlai Péter: A közoktatásnak az a feladata, hogy egyenlő esélyeket biztosítson a gyerekek számára. Az egyenlő esélyek megteremtése a demokráciák egyik alapelve. Nagyon hamar, már a múlt században felismerték, hogy a hátrányokat nem olyan könnyű az iskolában ledolgozni. E felismerés nyomán főleg a múlt század végétől, amikor megalakult a Fábíánus Társaság Angliában, elsősorban a szocialista mozgalmak és aztán az európai munkáspárti és szociáldemokrata kormányok megpróbálták elősegíteni a hátrányok ledolgozását, és kompenzatorikus oktatási programokat vezettek be, amelyeknek nagyon sokáig az volt a fő kiindulási pontjuk, hogy a szegényebb családokból, a rosszabb lakókörnyezetből érkező gyerekeknek plusz órákat tartottak, személyes foglalkozás, intenzív kurzusok keretében matematikát, nyelvet és sok minden egyebet oktattak azért, hogy ezeknek a gyerekeknek az ismeretszintje egy vagy két vagy legfeljebb három év alatt érje utol a középosztálybeli gyerekek ismeretszintjét. A szocializációkutatás igazi fordulatát én abban látom, hogy Basil Bernstein brit kutató, aki szociolingvisztikával, tehát a nyelvészet és a szociológia határterületével foglalkozott, rájött arra: a fő probléma nem az ismeretszint, hanem a nyelv, a gondolkodás és a kommunikáció. Az ismeretszintek egyenlőtlenségei könnyebben kiküszöbölhetőek, tehát nem a lexikális tudás nagysága a fő gond, hanem az, hogy hogyan gondolkodik és milyen módon kommunikál, milyen nyelvet használ a gyermek.

Műsorvezető: Vagyis a nyelv, a gondolkodás és a társadalmi egyenlőtlenségek össze-

függenek, pontosabban a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése a nyelvhasználat különbözősége miatt alakul ki?

Pléh Csaba: Tulajdonképpen abban, amit Somlai Péter elmondott, benne van egy állandóan visszatérő gondolat, amelyet persze a konzervatív neveléspolitikai és a konzervatív pszichológusok, így például Sir Cyril Burt, akinek munkássága ugyanabban a brit közegben keletkezett, mint Bernsteiné, mindmáig megkérdőjeleznek, nevezetesen, hogy alapvetően minden embercsoport született szellemi képességei a származástól függetlenül azonosak. Burt komolyan hitt abban, hogy valójában egy olyan liberális társadalomban, mint amilyen Anglia, 150 év alatt a társadalmi rétegződés az emberek veleszületett különbségeinek megfelelően állt be. Tehát aki középosztálybeli, az viszonylag magasabb intelligenciával rendelkezik, aki munkásosztálybeli, az alacsonyabbal, egyszerűen azért, mert – mondta Burt halálosan komolyan – a parlamentáris demokráciának és a szabad liberális rendszernek megfelelően az emberek úgy rendeződtek el, ahogy az öröklésben kapott különbségeik adottak. Ez persze egyszerűen hazugság. Nemcsak azért, mert az értelmesség öröklődését hirdető Burt maga nem volt feddhetetlen módszertanú kutató, hanem azért is, mert a szülői nemzedékek a demokrácia körülményei között is védik kiváltságaikat, s ez különösen így van a szimbolikus szférában.

Somlai Péter olyan képet vázolt, amelyben mindig szeretnénk hinni. Eszerint a társadalmi rétegződés alapvetően nincsen kapcsolatban a genetikai különbségekkel, és az iskola, különösen az állami iskolarendszer feladata, hogy minden nemzedékben újra és újra biztosítsa az esélyegyenlőséget, hiszen nem igaz az, hogy akik jómódban, előnyösebb körülmények között élnek, okosabbak lennének. Ezen az egyenlőségelvű megközelítésen belül is nagy viták vannak azonban arról, hogy a társadalmi esélyek különbségeiben mekkora szerepe van a nyelvnek, és mekkora tágabban a tapasztalatszerzésnek.

S.P.: Én Bernstein jelentőségét abban látom, hogy a kommunikációra irányította a szociológusok figyelmét. Tehát arra, hogy a nyelvnek nemcsak referenciális funkciói vannak, és hogy nem az ismeretszint az, ami a társadalmi egyenlőtlenségek átörökítését magyarázza, hanem elsősorban a nyelvi kommunikáció. És a kommunikáció szorosan összefügg a családszerkezettel és az iskolai teljesítménnyel, és ez utóbbiak is összefüggenek egymással, főleg a nyelvi kommunikáció mintázatainak keresztül. Olyan heurisztikus gondolat ez, mely nagy hatással volt az egész szocializációs kutatásra és annak elágazásaira a szociológiától a pszichológiáig.

Műsorvezető: Ez azt jelenti, hogy tulajdonképpen a család szerkezetétől függ az érvényesülés?

S.P.: Azt, hogy kétféle családi szereposztás van, és ez a kétféle családi szereposztás megfeleltethető két társadalmi struktúrának, és megfeleltethető kétféle kódrendszernek.

Műsorvezető: Vagyis a munkáscsaládok és az értelmiségi családok rendszerének?

S.P.: Munkáscsalád és középosztálybeli család; korlátozott kód és univerzális kód; olyan családszerkezet, amelyben a státuszok, tehát hogy valaki férfi vagy nő, öreg vagy fiatal, gyerek vagy szülő, határozzák meg a kötelességeket, a jogokat, a tevékenységek körét, a munkamegosztást, vagy pedig olyan családszerkezet, mint amilyen az értelmiségiekénél figyelhető meg, ahol szerepcseré érvényesül, ahol személyre, és nem státuszra szabott a viselkedés – Bernstein ezekben a szembeállításokban gondolkodott. Biztos, hogy ennél bonyolultabb a helyzet, mint ahogy bonyolultabb az egész kódrendszer is, én azonban továbbra is úgy gondolom, hogy elsősorban a nyelvi kommunikációnak van szerepe a társadalmi egyenlőtlenségek átörökítésében.

Műsorvezető: Ahol demokratikusabb a légkör, ott több a motiváció arra, hogy fejlődjön a gyermek, és több mozgatóerő hat abba az irányba, hogy bonyolultabbak legyenek a gondolatai...

S.P.: Igen, hiszen a demokratikus családi légkör minden jel szerint másképp motivál, mint az autokratikus. Nem vagyok biztos abban, hogy erősebben, de feltétlenül másra motivál; a motivációnak a fajtája és a minősége az, amiben a kétféle családmodell különbözik. A családszerkezet és a családon belüli szerepstruktúra viszont szorosan összefügg azzal, hogy milyen a nyelvi kommunikáció. Ez egészen biztosra vehető, csak ma még nem látjuk egészen tisztán ezeket a dolgokat. Többek között – azt hiszem – azért nem, mert a nyelv és a gondolkodás kapcsolatáról való ismereteink jelentősen megnövekedtek és megváltoztak a hatvanas évek vége óta. Lehet, hogy a szociológusok ma még ott tartanak a nyelvről és a gondolkodásról való ismereteikben, ahol ez az egész ügy a hatvanas évek végén tartott, és azt hiszik, hogy a nyelv semmi másra nem való, mint gondolkodásra. Pedig hát a hatvanas évek óta a pszicholingvisztika és sok más rokon diszciplína már messze nem ott tart.

Műsorvezető: Mit mond tehát napjaink szociolingvisztikája és pszicholingvisztikja nyelv és gondolkodás kapcsolatáról?

P.Cs.: Sok minden furcsát mondanak. Az ötvenes és hatvanas évek bevett társadalomtudományi modellje az volt, hogy az emberek gondolkodásmódja nyelvüknek megfelelően különbözik. Ennek egyik lefordítása volt Bernstein elgondolása. Ma már nem hisszük, hogy ez ilyen egyszerű lenne. Azzal együtt, hogy én a nyelvvel foglalkozom, és mindig azt védem, hogy az emberek életbeli sikereit erősen befolyásolja a nyelvi helyzetük, általánosságban mégsem mondanám, hogy a nyelv determinálja a gondolkodást. Egyre uralkodóbb az utóbbi két évtizedben egy egyetemlegességi álláspont, mely szerint a nyelvek különbségei tulajdonképpen nem igen hatnak ki a gondolkodás különbségeire. Hadd mondjak egy nagyon egyszerű példát. Ha a nyelvek különbségei befolyásolnák a gondolkodás különbségeit, akkor nekünk, magyaroknak nagyon durva, furcsa népnek kellene legyünk, hiszen mi nem teszünk különbséget élő és élettelen dolgok között. Nálunk nincsenek olyan névmások, amelyek szembeállítják az *Er*, *Sie*, *Es*-t.

S.P.: Akkor ugye a feminizmus igazi nyelve a magyar lenne.

P.Cs.: Így van, hiszen nemi különbségek sincsenek a magyarban. Valójában persze ennek a különbségnek nincsen igazi determináló hatása. Mondok egy másik példát ugyanerre. Az indoeurópai nyelvekben megkülönböztetik azt, hogy valami élő bőr vagy az állatról lenyúzott bőr. Az angolban a *skin* és a *leather* különbözik, a magyarban mind a kettő *bőr*. Gondoljuk csak el, ha a nyelv tényleg befolyásolná a gondolkodást, akkor ez azt jelentené, hogy mi magyarok el vagyunk kötelezve arra, hogy ne különböztessük meg az élő állatot a holt állattól, az élő embert a meghalt embertől és így tovább. Szeretnénk remélni, hogy nem így van. Tehát a nyelv nem determinálja a gondolkodást...

Műsorvezető: Na de visszahat rá.

P.Cs.: Az életbeli sikerre hat vissza.

Műsorvezető: Az, hogy egy gyermek milyen nyelvet beszél, az, hogy mennyire tudja elvontan kifejezni magát, nem hat vissza a gondolkodására?

P.Cs.: Ezt ma már ravaszabban fogalmazzuk. Úgy gondoljuk, hogy bármilyen gyerek, például egy írás nélküli kultúrában felnövő gyerek is, képes absztrakcióra. Minden kultúrában megvan az absztrakció lehetősége. A kultúrák azonban különböznek abban – és a nyelvi kultúrák, a bernsteini értelemben vett nyelv szokásbeli kultúrák is különböznek abban –, hogy milyen helyzetekben várják el az absztrakciót. A mi kultúránk – lehetne mondani – pa-

razita kultúra. Mi a gyermekektől, saját magunktól, mindenkitől azt várjuk el, hogy minden helyzetben absztraktak tudjunk lenni.

Műsorvezető: Vagyis úgy tudjuk kifejezni magunkat, hogy a konkrét helyzettől függetlenül, általában is érthető legyen, amit mondunk ?

P.Cs.: Pontosan. Ha – tegyük fel – írni-olvasni még nem tudó afrikai gyerekeket vizsgálunk, akkor kiderül, hogy ők is képesek ugyanolyan absztraktak lenni, mint az írni-olvasni már tudó tíz éves európai gyerekek, csak igen ritka helyzetben használják ezt az absztrakciót, vagyis olyankor, amikor erre tényleg elkerülhetetlenül szükség van, mert másképp nem tudnak a helyzet akadályain túllépni. És amikor bevisszük a gyermeket az iskolába, akkor az első két évben javarészt arra tanítjuk meg, hogy hogyan szűkítse figyelmét a helyzet bizonyos aspektusaira. Amikor például a gyerekek egy történetet olvasnak – ezek Pap Mária vizsgálatai –, arra tanítja meg őket a tanító néni, hogy ne a teljes gazdagságával mondják vissza a történetet, hanem tekintsenek el az olyan mellékes körülményektől, hogy „ezt akkor hallottam, amikor a papa már kinn volt a kertben”. A tanítónéni a mellékutakról azonnal visszatereli az elbeszélést: „Nem, most azt kérdeztem, hogy hova ment el Jancsi, tessék erre válaszolni.” Azt tanítjuk meg a gyermekeknek, hogy az elvonatkoztatást és a kontextustól való függetlenedést mindig tudják érvényesíteni. És ebben a tekintetben igaz, hogy a nyelv szokás visszahat. De én nem azt mondom, hogy a gondolkodásra, mert a gondolkodás lehetőségeiben mi mint emberek mindnyájan egyformák vagyunk.

Műsorvezető: Hanem mire hat?

P.Cs.: Hanem az absztrakció használatára, a használati szokásokra. Életünkben a siker kulcsa a használati szokásokban keresendő, azok alkalmazkodásában a különböző helyzetekhez.

Műsorvezető: És hátrányban vannak azok...

P.Cs.: ...akik mindig szeretnék földhözragadtnak tudni, hogy miről is van itt szó.

Műsorvezető: Lehetne ezt egy konkrét példával érzékeltetni, hogy ne ilyen elvontan beszéljünk?

P.Cs.: Igen. Tegyük fel, hogy szeretném elmagyarázni, hogy hogyan kell ezt az órát használni. Ha valaki itt áll mellettem, és látja, hogy mit csinálok, akkor elmagyarázhatom neki az óra használatát úgy, hogy most fordítsd el ezt, és csinálj így meg úgy és így tovább...

Műsorvezető: És közben mutatom, hogy hogyan.

P.Cs.: Igen. Az absztrakt beszédmódban viszont azt mondom, hogy fordítsd el az óra felső részét, és utána a feléd forduló felületén nézd meg a mutatókat, stb.

Műsorvezető: Ebből ráismerünk az iskolai előadásokra.

P.Cs.: Igen, az iskolai „Beszélj teljes mondatban” elve azt jelenti, hogy amit mondasz, legyen önmagában és a kontextustól függetlenül érthető. Ebben az írásbeliségnek hallatlanul nagy szerepe van. Valójában mi azt várjuk el az iskolában szocializálódó gyerekektől az első négy év során, hogy számos helyzetben úgy beszéljenek, mintha írnának. Ez több szempontból óriási különbség a mi kultúránk és az írásbeliség nélküli kultúrák között.

Műsorvezető: De hát végül is ebben a társadalomban, ahol mi élünk, és ahol most az esélyegyenlőséget vizsgáljuk, évszázadok óta általánosan elterjedt az írásbeliség. Ha tehát azt tartjuk, hogy a gyerekek valamennyien képesek elvonatkoztatni, csak éppen nem használják ezt a képességüket minden helyzetben, vagy nem használják olyan gyakran, ahogy feltételezzük egy középosztálybeli vagy jobb helyzetű családban felnőtt gyerekről, akkor ez nem jelenthet valódi hátrányt. Vagyis oda jutunk, hogy mégsem a nyelv hordozza a valódi hátrányokat, az egyenlőtlenség újratemelődése mégsem nyelvfüggő.

P.Cs.: Eléggé csapdába szorít engem. Én úgy gondolom, hogy az egyenlőtlenség újratermelődése abban a tekintetben nyelvfüggő, hogy egész kultúránkat áthatja az írásbeliség, a családi értékrend mégis nagyon eltérően viszonyulhat ehhez. Réger Zita vizsgálatai Magyarországon például megmutatták, hogy már kétéves korban hallatlanul nagy eltérések vannak a cigány, és – mondjuk így – a „magyar” családokban abban, ahogyan a könyv, a kép és a gyerek kapcsolata létrejön. A középosztálybeli szülő...

Műsorvezető: ... már kis korában odateszi a könyvet a gyermek elé?

P.Cs.: Odateszi, és magyaráztatja a kicsinek a tartalmát, és ezzel már olyan helyzet jön létre az olvasni még egyáltalán nem tudó gyermek számára, amelyben feltételeződik, hogy van egy másik, egy elvontabb régió, ahol megtalálhatók a tudások, és azokat a mama vagy a papa „kiolvassa” számára a könyvből. A másik, a könyv nélküli helyzetben viszont nem így van, hanem a tényleges fizikai tapasztalat dominál. Tehát a mi írásbeliségtől áthatott általános kulturális közegünkön belül is tengernyi variáció van.

Műsorvezető: Azt állítja tehát, hogy a hátrányokkal szemben az előnyök abból származnak, hogy aki két éves korától megszokta, hogy elvontan fejezze ki magát, az sokkal jobban fog tudni érvényesülni, és valójában nem mástól, tehát nem a fejében lévő nagyobb ismeretmennyiségtől van előnye, nem is gondolkodása fejlettségétől, hanem egyszerűen attól, hogy ahhoz van szokva, hogy több helyzetben elvonatkoztatson? Vagy hogy általában elvonatkoztatson.

P.Cs.: Szerintem a nyelv elvont használatának lehetősége sokkal fontosabb, mint a többi tényező. De nem tagadom, hogy az ismereti különbségeknek is nagy befolyásuk lehet. Az írásbeliséggel kapcsolatos hozzáállás, és egyáltalán a nyomtatott szó hozzáférhetősége a családi otthonban egy tíz-tizenöt év körüli gyereknel természetesen óriási befolyásoló tényező. Gondoljuk csak el, hogy egy átlagos olvasottságú és könyvellátottságú családban felnövő gyereknek tizenöt éves korára körülbelül 50 ezer szavas passzív szókincse alakul ki. Ennek a szókincsnek egy igen nagy hányada, mintegy 40 ezer az 50 ezer szóból valójában könyvekből származik. Ha nincsenek könyvek, és a könyvek és a nyomtatott szó nem állnak előtérben, akkor ennek a 40 ezer szavas tudásállománynak az elmaradása hatalmas tapasztalati hátrány a gyermek számára.

Műsorvezető: Ezzel összefüggésben egyszerűen nem bírom megállni, hogy ne vessem fel: napjainkban azt tapasztaljuk, hogy a televízió, a számítógép, a video, tehát a kép tulajdonképpen a középosztálybeli családoknál is egyre inkább elfoglalja az olvasás helyét. Ez viszont óhatatlanul változtatni fog az írásbeliség helyzetén.

P.Cs.: Sokan valóban így gondolják. Vannak olyan elméletek is, hogy valamiféle másodlagos szóbeliség korába fogunk kerülni. Én ebben nem vagyok ennyire biztos. Úgy látom, hogy a nyomtatott szónak azért megmarad a maga szerepe. Ez hallatlanul fontos dolog. Gondolja csak el, mit jelent tíz év alatt 40 ezer szót elsajátítani, évente 4 ezer szót. Ez azt jelenti, hogy egy, a mi értelmünkben vett középosztálybeli vagy értelmiségi gyerek naponta 10 új szót tanul meg.

Műsorvezető: Nem kell-e a társadalmi egyenlőtlenségeket és a kulturális egyenlőtlenségeket megkülönböztetni? Feltétlenül egybeváág a kettő??

P.Cs.: Nem vág egybe. Az a keret, amelyben mi mindvégig beszélünk, azt az eszményi helyzetet tételezi, hogy mindenkinek a családi és társadalmi helyzetétől függetlenül ugyanakkora esélye kell legyen arra, hogy... mire is?

Műsorvezető: Hát mire?

P.Cs.: Hogy gazdag ember legyen, vagy hogy értelmiségivé váljon, vagy ...? Amiről

be nem vallva beszélünk, az az, hogy ugyanakkora esélye kell legyen arra, hogy betűkből és tollából élő értelmiségivé váljon. A dolgot bonyolítja, hogy a mai társadalomban ez egyáltalán nem olyan szigorúan fog összefüggeni az anyagi sikerrel, mint ahogy azt mi elképzeljük.

Műsorvezető: Mai társadalmon most a rendszerváltás utánit értjük?

P.Cs.: Igen, mert azért valójában a hatvanas–hetvenes évek társadalmában valamennyire összefüggött ez a kettő, bármennyire is szeretttük volna tagadni. Mindig azt hittük, hogy mi értelmiségiek szegények vagyunk, de azért ez nem egészen így volt. Ma az iskolázottság és az anyagi helyzet korrelációja csak durván és átfogóan igaz, az egyedi dolgokra lebontva egyáltalán nem szükségszerű.

Műsorvezető: De hát mégis csak abban az irányban kell, hogy haladjon a társadalom, hogy tanulni kell, tanult embernek kell lennie annak, aki jól akar élni.

P.Cs.: Igen. Ön mondta azt a szót, hogy jól akar élni. Nekem is az a véleményem, hogy a jó életnek feltétele a tudás és az iskolázás. Nem biztos persze, hogy abban az értelemben, hogy a nagyobb tudással és a nagyobb iskolázottsággal mindig és minden szinten több jövedelem jár együtt, hanem inkább úgy, hogy több választási lehetőség nyílik a világban, és nagyobb szimbolikus mozgástér kínálkozik. Az ember egyik nagyon fontos mozgatórugója az unalomtól való menekülés. Én úgy gondolom, hogy a nagyobb tudás, a nagyobb iskolázottság egyszerűen nagyobb esélyt ad arra, hogy az ember küzdjön az unalom ellen.

Műsorvezető: Érdekesebb lesz az élete?

P.Cs.: Igen. Nem anyagi jólétet jelent ez, hanem azt, hogy izgalmasabbak lesznek a mindennapjai, mert olyan szimbólumokkal és olyan konstrukciókkal, olyan dolgokkal kerül kapcsolatba, amelyekkel fizikailag sohasem találkozik.

Műsorvezető: Higgyük tehát azt, hogy a társadalmi esélyegyenlőtlenség csökkentése azt jelenti, hogy több embernek adatik meg, hogy érdekesen élhessen?

P.Cs.: Igen, én így gondolom.

Műsorvezető: Azt mondta, hogy a hátrányokat legnagyobb részt az okozza a gyerekek között, hogy ki mennyire van hozzászokva az elvont kifejezőmódhoz.

P.Cs.: Igen.

Műsorvezető: Holott már az iskolában is elvont tudásanyagot közölnek elvont stílusban.

P.Cs.: Nemcsak erről van szó. A nyelvi normához való igazodás ma is alapvető kérdés a magyar társadalomban. Nem pusztán abban a bernsteini értelemben, hogy valaki elvont dolgokról tud-e beszélni, vagy pedig a konkrétumhoz kötődik, hanem egyszerűen a sztenderd magyar változathoz való igazodás értelmében is. A cigány származású gyerekek számára, a nyelvjárást beszélő gyerekek számára, a Magyarországon kívül az elemi iskolában magyarul tanuló gyerekek számára ez alapvető és meghatározó probléma. A gyerekek sorsára igen erősen kihat, hogy miképpen kezeli az iskola azt a tényt, hogy van egy elfogadott magyar nyelv, és vannak nyelvjárások.

Műsorvezető: De nemcsak a nyelvi változatok közötti különbségekről lehet itt szó, hanem az emberi kapcsolatokról is, hiszen például Shaw *Pygmalionjában* Elissa végülis nem a nyelvprofesszortól tanulja meg az irodalmi nyelvet igazából, hanem annak az öreg barátjától, aki emberként bánt vele.

S.P.: Ezzel megint visszajutottunk oda, hogy a nyelv nemcsak nyelv, hanem emberek közötti kapcsolat.

P.Cs.: És nem másként beszélni kell tanítani, hanem másként viselkedni. Itt tágabb dologról van szó.

Műsorvezető: Tehát nemcsak a nyelvtanra kell a gyereket megtanítani...

P.Cs.: ...Igen, hanem egy sajátos hozzáállásra.

Műsorvezető: Például, nem felsorolni kell neki egy csomó rokonértelmű szót, hanem olyan légkört kell teremteni, amelyben ő maga elkezd használni a rokonértelmű szavakat.

P.Cs.: Igen, pontosan, és eközben annak kell fontossá válnia a gyermek számára, hogy megkülönböztesse a dolgokat, és minél finomabban kódolja a különbségeket. Ez önmagában öröm a gyerek számára. A gyerekek szeretnek beszélni, ha ezt segítjük. Általában azonban leszoktatjuk őket. Négy-öt éves kor körül egy-egy nap 20–30 ezer szónyi szöveget mondanak a gyerekek, hét-nyolc éves koruk körül ez lecsökken néhány ezerre, és aztán még tovább, ismerjük a szófukar serdülőket. Azzal lehet segíteni, hogy a nyelv maga ne legyen akadály a gyerekek érvényesülésében, ha a környezet elvárja, hogy a természetes kisgyerekkori érdeklődés és beszédképesség fennmaradjon, és a dolgok kódolása, megnevezése és a finom megkülönböztetés a megnevezésekben továbbra is fontos legyen.

Műsorvezető: Akkor olyan iskolákat kell létrehozni, ahol ilyen légkör van, és ahol beszélgetni lehet...

P.Cs.: Igen, és ahol a beszélgetés önmagában érték, nem pedig büntetendő cselekmény.

Műsorvezető: Tehát visszatértünk oda, hogy a demokratikus család, ahol nem merev sémák és szabályok, nem szigorúan kötött szerepek határozzák meg a stílust...

P.Cs.: Igen-igen, az jobb a kommunikáció szempontjából is.

Műsorvezető: És ugyanez érvényes az iskolára is. Ha csökkenteni akarnánk a hátrányokat, akkor nem csupán ismeretanyagokat kellene elvont nyelven a gyerekek fejébe töltölni...

P.Cs.: Hanem megtanítani őket arra, hogy hogyan lehet arról beszélni, ami nekik fontos, és érdekli őket.

Műsorvezető: Ön a hetvenes években végzett vizsgálatokat városi gyerekek körében...

P.Cs.: Igen, Pap Máriával közösen azt kutattuk, hogy különböző negyedekben lakó, és különböző társadalmi helyzetben élő értelmiségi és munkás gyerekek hat-hét éves korukban mennyire képesek elvont módon beszélni képi helyzetek leírásáról, például egy képsozatról, amely – mondjuk – egy történetet ábrázol. Úgy gondoltuk, hogy ebben egyértelmű értelmiségi–munkás különbség lesz. Nem ilyen egyszerű volt a dolog.

Műsorvezető: Nem volt különbség?

P. Cs.: De volt, azonban csak a szélső és világos helyzetekben. Ha vegyes lakosságú környékeket vizsgáltunk, illetve olyan gyerekeket, akik – hogy úgy mondjam – „úri” negyedben laktak, de mégis munkás származásúak voltak, a beszédmódjukat nemcsak a család befolyásolta, hanem döntően az is, hogy kikkel jártak együtt óvodába. Azok a munkás gyerekek, akik „úri” környéken éltek, sokkal „elvontabban” beszéltek, mint azok, akik dominálón munkáskörnyezetben nevelkedtek. Nemi különbségeket is ki lehetett mutatni. A lányok sokkal alkalmazkodóbbak az éppen érvényes környezeti feltételekhez, mint a fiúk.

A lényegyet tekintve arra jutottunk tehát, hogy a társadalmi helyzet mellett az is fontos, hogy a gyermekek milyen környezetben élnek. Nemcsak a család, hanem a többi gyerek is számít, a kortársak által követett beszédmód és hozzáállás ugyanolyan fontos tényező, mint a családé, az otthonról hozott dolog. Ez természetesen az elitisták ellen szóló érv.

Műsorvezető: Igen, ebből viszont azt a következtetést lehet levonni, hogy keverni, nem pedig elválasztani kell a különböző típusú embereket.

P.Cs.: Természetesen.

Műsorvezető: Na de ez nem csak azok számára hasznos, akik hátrányos helyzetűek? Mit nyújtanak ők cserébe?

P.Cs.: Szerintem sok mindent. Azt, hogy gyerekkorban elsajátítunk olyan társas készségeket, hogy a legkülönbözőbb emberi és társadalmi helyzetű embertársainkkal is megtaláljuk a hangot és tudunk velük értelmesen kommunikálni, nem érezzük őket idegennek, másnak, rossznak. Ez erkölcsi és gyakorlati érték is.

Műsorvezető: És színesíti a világot...

P.Cs.: Pontosan. Az emberek jó része olyan foglalkozást űz, hogy élete során nagyon sokféle társadalmi rétegből jövő emberrel kell kommunikálnia. Gondoljunk például a kereskedőkre vagy a boltosokra. A vegyes társadalmi összetételű iskola ezeket az érintkezési készségeket is erősíti.

Műsorvezető: A most tapasztalható tendencia azonban ellene hat ennek. Manapság egyre inkább különválnak az elitiskolák, egyre korábbi életkorban kerülnek elit intézményekbe a gyerekek, lassan már elitóvodák is működnek.

P.Cs.: Ez a tendencia szerintem egy idő után meg fog fordulni, és nemcsak erkölcsi, hanem gyakorlati okokból is.

Műsorvezető: Tehát azok is vesztenek, akik elitiskolába mennek?

P.Cs.: Így van, pontosan, vesztenek. Hosszú távon vesztenek.

CONTENTS

Varga, Károly – Béla Buda – Elemér Hankiss: RELIGIOUSNESS IN
HUNGARY OR COMMUNICATIVE ACTION IN STRATEGIC
ENVIRONMENT

Gálík, Mihály: MEDIA LAW, CONSTITUTIONAL STATE, POLITICAL
CULTURE

Urbán, Ágnes: INTERACTIVE TELEVISION

Balázs, Géza: GESTURE SIGNS IN JOKES

Fehér, Katalin: METAPHORS IN THE HUNGARIAN PRESS FOR THE
DESCRIPTION OF VIRTUAL REALITY

Jenei, Ágnes: SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE PRODUCTION OF
TV NEWS

LANGUAGE, THINKING AND COMMUNICATION

(Judit Esti's interview with Csaba Pléh and Péter Somlai)

